

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№6 / noyabr-dekabr 2019

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№6 (noyabr-dekabr) 2019-cu il

Bakı – 2019

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – general-mayor Vasif Kazımov;

Məsul katib – m.t.h.e.d., professor, polkovnik Elşən Həşimov.

Redaksiya heyətinin üzvləri:

– general-leytenant Ayaz Həsənov;	– general-mayor Məmməd Eminov;
– general-leytenant Nizam Osmanov;	– general-mayor Rasim Əliyev;
– general-mayor Hilal Nəcəfov;	– general-mayor Ənvər Əfəndiyev;
– general-leytenant Heydər Piriyeu;	– polkovnik Vüqar Əsgərov;
– general-leytenant Zahid Hüseynov;	– polkovnik Nəsif Ramazanov;
– general-mayor İkrəm Əliyev;	– mayor Xəyal İskəndərov.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

**Mühəndis maneələrinin növləri və onlardan partlayış üsulu
ilə keçidaçma vasitələrinin müasir nümunələri**
Emil Əmiraslanov5

HƏRB TARİXİ

Azərbaycan Səfəvi Dövlətinin Ordu quruculuğu
Zabil Bayramlı 14

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun hərbi strukturunun
xüsusiyyətləri, Qafqaz İslam Ordusu hissələri**
Fəqan Əliyev21

**1918-ci ilin yazında Bakı və Şamaxıda bolşevik-daşnakların türk-müsəlman
əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımın tarixindən**
Nuranə Nəcəfova.....27

HƏRBİ-HUMANİTAR ELMLƏR

Liderliyin öyrənilməsi tarixindən
Rəşad Təhirov33

**Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafı və
cəmiyyətin inkişafında onun rolu**
Dinar Kərimova40

Təlim prosesində estetik və əxlaqi tərbiyənin formalaşdırılması
Sevinc Soltanəliyeva.....48

UOT 355/359

**MÜHƏNDİS MANEƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARDAN PARTLAYIŞ
ÜSULU İLƏ KEÇİDAÇMA VASİTƏLƏRİNİN MÜASİR NÜMUNƏLƏRİ****mayor Emil Əmiraslanov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: emilamiraslanov47@gmail.com

Xülasə. Məqalədə mühəndis maneələrinin növləri, onlardan keçidlərin açılmasının müasir vasitə və xüsusiyyətləri təqdim edilir, müxtəlif ölkələrin müasir ordularının silahlanmasında olan keçidaçma vasitələrinin taktiki-texniki xassələri haqqında məlumatlar verilir, həmin vasitələrin inkişaf istiqamətləri qiymətləndirilir.

Açar sözlər: mühəndis maneələri, tank əleyhinə minalar, piyada əleyhinə minalar, keçidaçma sistemləri, mühəndis döyüş sursatı.

Mühəndis maneələri düşmən bölmələrinin hərəkətini ləngitmək, manevrlərini çətinləşdirmək, canlı qüvvə və texnikasına itki vermək, düşməni bütün silah növlərindən məhv etmək və öz qoşunlarımız üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə qurulur. Mühəndis maneələri döyüşün bütün növlərində istifadə olunur və ümumqoşun komandirinin qərarına əsasən yaradılır. Onlar düşmənin yerləşdiyi ərazidə, hərəkət yollarında və açılma xətlərində qurula bilər. Qoşunların yerləşdiyi rayonlarda, mövqelərdə, cinahlarda və onlar arasındakı məsafədə, idarəetmə məntəqəsi və başqa obyektlərdə, həmçinin düşmənin yerləşdiyi və tutduğu ərazidə, qoşunların hərəkət yollarında, açılma xətlərində mühəndis maneələri qurula bilər.

Təyinatına görə mühəndis maneələri: tank əleyhinə, piyada əleyhinə, nəqliyyat əleyhinə və desant əleyhinə maneələrə bölünür. Onlar quruda, su əngəlliklərində və dəniz kənarında qurula bilər.

Tank əleyhinə maneələrə – tank əleyhinə mina sahəsi, mina qrupu, ayrıca tank əleyhinə mina və fuqaslar, tank əleyhinə xəndəklər, eskarplar, əks-eskarplar, kirpilər, topalanmış qalaqlar, barrikadalar, divarlar, dağılmış yol hissələri və minalanmış sahələr aiddir.

Piyada əleyhinə maneələrə – piyada əleyhinə mina sahəsi, mina qrupları və s. aiddir.

Düşməne təsir xüsusiyyətlərinə görə mühəndis maneələri mina-partlayış, partlamayan və qarışıq maneələrə bölünür. Mühəndis maneələrinin əsasını mina-partlayış maneələri təşkil edir. Onlar minadüzən texnikaların köməyi ilə məsafədən minalama sistemi və ya əllə müxtəlif mina və partlayıcı maddələrdən qurulur və düşmənin texnikalarını, canlı qüvvəsini, düşmən obyektlərini partlatmaq üçün təyin edilir. Məsafədən minalama sistemindən istifadə etməklə gözlənilmədən qısa müddət ərzində müxtəlif yerlərdə və həmçinin düşmənin yerləşdiyi ərazinin dərinliyində mina sahəsi qurmaq olar. Mina-partlayış maneələrinin əsasını – mina sahələri, mina qrupu və maneələr qovşağı təşkil edir.

Düşmənin mühəndis maneələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- mina sahələri, həmçinin məsafədən minalama sistemləri ilə qurulanlar;
- yollarda qurulan mina-partlayış maneələri (yolların, körpülərin, tunellərin, su kəmərlərinin minalanması və dağıdılması);

- qoşunların mövqeləri önündə, yollarda və yaşayış məntəqələrində (tank əleyhinə xəndəklər, eskarplar, əks-eskarplar, dəmir-beton baryerlər, məfil maneələr və daş qalaqları) partlamayan maneələr;

- qoşunların mövqelərinin bağlanması üçün elektriklişdirilmiş maneələr;

- su əngəllərində maneələr (suda və sahilə mina sahələri və partlamayan maneələr);

- dəniz sahilində və hava desantına qarşı desant əleyhinə maneələr (mina sahələri və qeyri-partlayıcı maneələr) [1, s.166].

Maneə sistemlərində, xüsusilə minaların quruluşunda aparılan təkmilləşdirmə işləri mühəndis döyüş sursatlarının və maneələrin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Buna əsasən də keçidaçma vasitələrinin və təchizatının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Qoşunların mobilliyinin artması

nəticəsində onların hücum tempi də artmışdır. Belə olduğundan maneələr sistemindən sürətli keçidaçmaya ehtiyac yaranmışdır. Mexanikləşdirilmiş bölmələrin maneələr sistemindən keçməsinə imkan verəcək genişlikdə keçidin açılması üçün partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitələri və həmlə xətti ilə hədəf arasında piyada bölmələrin maneələrdən sürətlə keçməsi üçün piyada əleyhinə maneələrdən keçidaçma vasitələri modelləşdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir.

Döyüşün gedişi zamanı maneələrin dəf edilməsi, adətən, qoşunlar tərəfindən sərbəst olaraq maneəni ötüb keçməklə və yaxud mina trallarının, keçidaçma dəstlərinin, tanklara quraşdırılmış buldozer qurğularının və digər vasitələrin köməyi ilə, həmçinin keçidlərdən keçərək yerinə yətilir.

Xüsusi texnikanın tətbiqini tələb edən, mina-partlayış, su və digər maneələrin dəf edilməsinin təmini və maneələrdə keçidlərin açılması ilə bağlı olan çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün mühəndis qoşunlarının hissə və bölmələri cəlb olunur [1, s.166].

Ərazinin, su əngəllərinin maneələrdən təmizlənməsi, yaxud öz qoşunlarımızın buraxılması (keçirilməsi) üçün boş saxlanmış ərazi zolağına maneədən keçid deyilir.

Mina sahələrində keçidlər minimal eni düşmənin müdafiəsinin önündə 6 m, müdafiəsinin dərinliyində 4 m, su maneələri və dəniz sahilləri maneələrində 40 m-dən az olmayaraq hazırlanır. Bundan əlavə, şəraitdən, meteoroloji vəziyyətdən, ərazi relyefindən, yerinə yetiriləcək tapşırıqlardan və ümumqoşun komandirinin göstərişindən asılı olaraq minimal 0,4–0,5 m enində cığır keçidi açıla bilər [1, s.167].

Maneələrdən keçidlər partlayış və mexaniki üsulla, əllə və yaxud onların birləşdirilməsi ilə açılır.

Partlayış üsulu ilə keçidlər ayrı-ayrı partlayıcı maddə atımlarının partlayışı ilə (keçidaçma vasitələrinin köməyi ilə) açılır.

Partlayış üsulu əsas üsuldur və mina sahələrindən, çaylardakı maneələrdən, desant əleyhinə maneələrdən, həmçinin partlamayan maneələrdən keçidlərin açılmasında tətbiq edilir.

Keçidaçma atımlarının partlayışı ilə minalar məhv edilir, yaxud keçidin hüdudlarından kənara atılır, partlamayan maneələr isə dağıdılır.

Keçidaçma atımları mina sahəsinə reaktiv mühərriklərin köməyi ilə (torpağın (suyun) səthi və yaxud hava yolu ilə) atılır [1, s.167].

Partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitələri bir sıra ölkələrdə müxtəlif formalarda istehsal olunur. Bu sistemlərə qoyulan əsas tələblər bunlardır:

– mina sahələrindəki partlayışa qarşı dayanıqlı minalar da daxil olmaqla bütün minaları partlada bilməli;

– keçidin genişliyi döyüş və digər texnikaların hərəkətini təmin etməli;

– açılan keçid düzxətli olmalı;

– mina sahəsinə təyin olunmuş təhlükəsiz məsafədən atılmalı;

– mühərrikin işə düşməsi qısa vaxta baş verməli;

– orijinala tam uyğun ölçülərdə səs və tüstü çıxaran təlim dəstləri olmalı;

– ən azı (– 40°C) və ən yüksək (60°C) temperatur diapazonunda tətbiq edilmə imkanı olmalıdır [2, s.156].

Azərbaycan Ordusunun silahlanmasında olan tank əleyhinə maneələrdən partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitələri UR-83p və UR-77(67)-dir.

Rusiyada istehsal olunan daşınan keçidaçma qurğusu UR-83P (Şəkil 1) 115 m uzunluğunda, 6 m genişliyində keçid açır. UR-83P keçidaçma qurğusu üçün start mövqeyinin hazırlanması, buraxıcı qurğunun və keçidaçma atımının hazırlanmış mövqeyə daşınması və orada yığılması mühəndis-istehkam manqası tərəfindən 1,5 saat ərzində yerinə yətilir. Mina sahəsinə 440 m məsafədən atılır, sistemin ümumi ağırlığı 1810 kq-dır, partlayıcı atımın ağırlığı 1380 kq-dır, uzadılmış atımın 1 poq. metrinin ağırlığı 8 kq-dır. Mövqenin hazırlanması, buraxıcı qurğunun və atımın daşınması, “Daşınan mina təmizləmə qurğusunun material hissəsi və tətbiqi” təlimatına uyğun olaraq yerinə yətilir. Atım buraxıldıqdan 60–120 s sonra avtomatik olaraq partlayır. Atım partlayışının nəticəsində mina sahəsindən keçid açır. Düşmənin, dərinliyi 200–300 m olan mina sahələrində keçidlər bir necə uzunsov keçidaçma atımlarının buraxılması ilə açıla bilər [1, s.186].

Şəkil 1. UR-83P – daşınan keçidaçma qurğusu (Rusiya)

Rusiyada istehsal olunan özüyəriyən keçidaçma qurğusu UR-77 (Şəkil 2). Baza maşını yüngül zirehli çoxtəyinatlı dartıcı olan bu qurğunun heyəti 2 nəfərdən ibarətdir. Maşının ümumi kütləsi 14,1 tondur. Maksimal sürəti 60 km/saatdır. Döyüş dəsti 2 UZP-67 və ya 2 UZP-77-dən ibarətdir. Atım buraxıldıqdan 3–5 dəqiqə sonra avtomatik olaraq partlayır. Atım partlayışının nəticəsində mina sahəsindən UZP-67 atımı ilə 75–80 m, UZP-77 atımı ilə 80–90 m uzunluğunda, 6 m enində keçid açılır. İki atımın yenidən doldurulma vaxtı 30–40 dəqiqə ərzində yerinə yetirilir [2, s.176].

Şəkil 2. UR-77 (Meteorit) – maneələrdən keçidaçma maşını (Rusiya)

İnkişaf etmiş bəzi ölkələrin müasir ordularının silahlanmasında olan partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitələri və onların xüsusiyyətləri:

a) ABŞ-da istehsal olunan M58 A3 MİCLİC (Şəkil 3) vasitəsilə 100 m uzunluğunda, 6–8 m enində keçid açılır. Mina sahəsinə 50–60 m məsafədən atılır, sistemin ümumi ağırlığı 1406 kq-dır [4];

Şəkil 3. M58 MICLIC – maneələrdən keçid açan qurğu (ABŞ) [6]

b) İngiltərədə istehsal olunan GIANT VIPER (Şəkil 4) vasitəsilə 183–200 m uzunluğunda, 7,3 m genişliyində keçid açılır. Mina sahəsinə 115–140 m məsafədən atılır, sistemin ümumi ağırlığı 2136 kq-dır [5];

Şəkil 4. GIANT VIPER – maneələrdən keçidaçan qurğu (İngiltərə)

c) Türkiyədə MKE şirkəti tərəfindən istehsal olunan TAMKAR (Şəkil 5) vasitələri Türkiyə silahlı qüvvələrində tətbiq edilir. Bu RSAXA minalı sahədən partlatma yolu ilə 100 m uzunluğunda, 10 m genişliyində keçid açmaq qabiliyyətinə malikdir. Əlavə atımla keçidin dərinliyini 200 m-dək uzatmaq mümkündür. Mina sahəsinə 80 m məsafədən atılır. Partlayıcı maddənin çəkisi (C4 tipli) 400, sistemin ümumi çəkisi 2530 kq-dır [3];

Şəkil 5. TAMKAR – maneələrdən keçidaçma sistemi (Türkiyə) [6]

d) İsraildə istehsal olunan ATMİNS vasitəsilə 170 m uzunluğunda, 6–7 m genişliyində keçid açılır. Mina sahəsinə 25 m məsafədən atılır, sistemin ümumi ağırlığı 7 tondur [3];

e) Polşada istehsal olunan T-72 MBT vasitəsilə 110 m uzunluğunda, 4 m genişliyində keçid açılır. Mina sahəsinə 276 m məsafədən atılır, sistemin ümumi ağırlığı 920 kq-dır [3];

f) Misirdə istehsal olunan FATEH-2 vasitəsilə 110 m uzunluğunda, 8 m genişliyində keçid açılır. Mina sahəsinə 200 m məsafədən atılır. Sistemin ümumi ağırlığı 720 kq-dır [3].

Piyada əleyhinə maneələrdən partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitələri bir sıra ölkələrdə müxtəlif formalarda istehsal olunur. Bu vasitələrə qoyulan əsas tələblər bunlardır:

- mina sahəsindəki piyada əleyhinə minaları sıradan çıxarmalı və məftil maneələri dağıtmalıdır;
- keçidin genişliyi piyadaların hərəkətini təmin etməlidir;
- açılan keçid düz xətt şəklində olmalıdır;
- istifadəsi sadə olmalı, mina sahəsinə məsafədən atılmalıdır;
- mühərrikin iş düşməsi qısa vaxta baş verməlidir;
- ən azı (– 40°C) və ən yüksək (60°C) temperatur diapazonunda tətbiq edilmə imkanı olmalıdır;
- sistemin çəkisi yüngül olmalı və 1–2 əsgər tərəfindən daşına bilməlidir;
- orijinala tam uyğun ölçülərdə səs və tüstü çıxaran təlim dəstləri olmalıdır;
- vahid şəkllə salınmış (unifikasiya edilmiş olmalıdır) [2, s.49-63].

İsraildə istehsal olunan, piyada əleyhinə maneələrdən partlayış üsulu ilə keçidaçma vasitəsi dövrümüzün ən müasir sistemi hesab olunan POMİNS-II (Şəkil 6) dövlətimiz tərəfindən alınaraq ordumuzun silahlanmasına daxil edilmişdir [2, s.188].

Şəkil 6. POMİNS II qurğusunun ümumi görünüşü (İsrail)

“POMİNS II” – əsasən piyadalar tərəfindən istifadə olunan, dərhal istifadəyə hazır piyada əleyhinə minaları və maneələri zərərsizləşdirmə sistemidir.

Açdığı keçidin uzunluğu 50 m, eni isə 50 sm-dir. Basdırılmış minaların 90%-ni, torpağın üst hissəsində yerləşən minaların 100%-ni partladaraq məhv edir. Qurğunun etibarlılığı 90% qiymətləndirilir.

Qurğu aşağıda qeyd olunan imkanlara malikdir:

- piyada əleyhinə bütün növ minaları zərərsizləşdirmək;

- bütün növ məftil maneələrdən keçid açmaq;
- qurğunun tez bir zamanda işə hazırlanması və partlayışın dərhal yerinə yetirilməsi.

“POMINS II” qurğusu buraxma və atım konteynerlərindən (hər birini bir əsgər daşıyır) ibarətdir.

Buraxma konteynerində reaktiv mühərrik, zapal və atımlar kürə şəklində sıra ilə zəncirvari olaraq bir-birinə birləşmiş halda (atımın uzunluğu 23 m, kürəşəkilli atımların sayı 44 ədəd) yerləşmişdir.

Konteynerin materialı – alüminium;

Ümumi çəkisi – 27 kq;

Konteynerin uzunluğu – 1100 mm;

Konteynerin diametri – 170 mm.

Atım konteynerində atımlar (uzunluğu 27 m, atımların sayı 53 ədəd) kürə şəklində sıra ilə zəncirvari olaraq bir-birinə birləşmiş halda yerləşmişdir.

Konteynerin materialı – alüminium;

Ümumi çəkisi – 22 kq;

Konteynerin uzunluğu – 840 mm;

Konteynerin diametri – 155 mm;

Qurğunun ümumi çəkisi təqribən – 106 kq-dır [2, s.160-168].

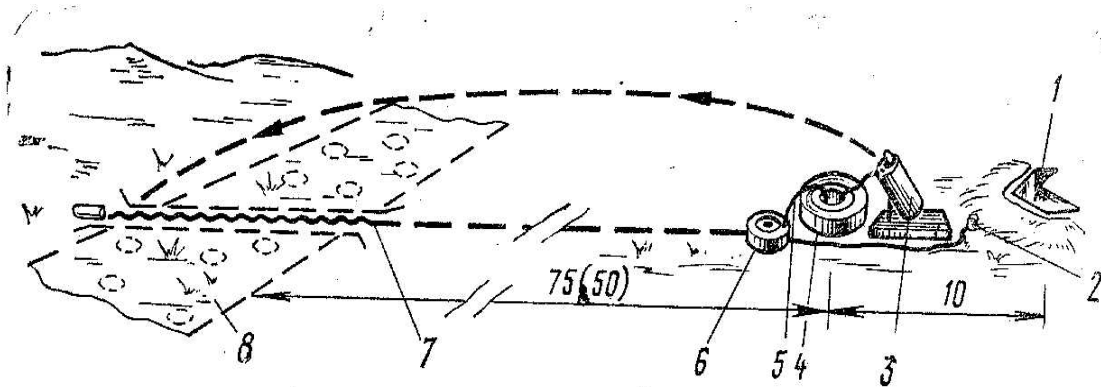
Bir çox müasir ölkələrin ordularında istifadə edilən piyada əleyhinə maneələrdən partlayış üsulu ilə keçidaçma sistemləri və onların xüsusiyyətləri:

a) Almaniya istehsal olunan MRL-80 sisteminin heyəti 2 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 68 m uzunluğunda 0,6 m genişliyində keçid açır. Sistemin ümumi ağırlığı 92 kq-dır [3, s.30-33];

b) İngiltərədə istehsal olunan ROMANS sisteminin heyəti 1 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 50 m uzunluğunda, 0,6 m genişliyində keçid açır. Sistemin ümumi ağırlığı 89 kq-dır [3, s.30-33];

c) İngiltərədə istehsal olunan təkmilləşdirilmiş RAMBS vasitəsinin heyəti 1 nəfərdir, 5,56 mm və ya 7,62 mm-lik piyada silahına bərkidilərək atılır, 60 m uzunluğunda, 0,6 m genişliyində keçid açır. Sistemin ümumi ağırlığı 64 kq-dır [3, s.30-33];

d) Rusiyada istehsal olunan ZRP-2 (Şəkil 7) vasitəsinin heyəti 2 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 40 m uzunluğunda, 0,4 m genişliyində keçid açır. Sistemin ümumi ağırlığı 49 kq-dır [2, s.160-168];

Şəkil 7. ZRP atımı ilə keçidin açılması

e) Yaponiyada istehsal olunan TYPE-70 vasitəsinin heyəti 1 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 100 m uzunluğunda 0,5 m genişliyində keçid açır. Sistemin ağırlığı 24 kq-dır [3, s.30-33];

f) Sinqapurda istehsal olunan PORTABLE-MCC vasitəsinin heyəti 1 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 45 m uzunluğunda 0,5 m genişliyində keçid açır [3, s.30-33];

g) Misirdə istehsal olunan FATEH-1 vasitəsinin heyəti 2 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 110 m uzunluğunda 0,6 m genişliyində keçid açır. Sistemin ağırlığı 72 kq-dır [3, s.30-33];

h) Türkiyədə istehsal olunan MKE-ELROKSAN-la birgə TAMGEC vasitəsinin heyəti 2 nəfərdir, yerdən raketlə atılır, 55 m uzunluğunda 0,4-0,6 m genişliyində keçid açır. Sistemin ağırlığı 50 kq-dır [3, s.30-33].

Nəticə

Mühəndis maneələr sisteminin, əsasən də mühəndis minalarının və minalama vasitələrinin təkmilləşdirilməsi maneələrdən partlayışla keçidaçma vasitələrinin də təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsini tələb edir.

Hücumun yüksək tempinin təmin edilməsi şəxsi heyət, texnika və vasitələr üzrə yaranan itkiləri azaltmağa xidmət edir. Hərbi fəaliyyətlər zamanı öz qoşunlarımızın düşmən maneələrində yubanmadan və döyüş düzülüşünü pozmadan manevr etməsini təmin etmək mühəndis qoşunlarının vacib tapşırıqlarından biri hesab edilir. Həm hücum edən müxtəlif qoşun növü bölmələrinin, həm də mühəndis qoşunları bölmələrinin müasir keçidaçma vasitələri ilə komplektləşdirilməsi gələcək hərbi fəaliyyətlərin uğurla nəticələnməsinə böyük töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mühəndis maneələrinin qurulması və dəf edilməsi üzrə əsasnamə. 0 Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 0 2016, – 86 s.
2. Hərbi mühəndis hazırlığı, 0 Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 0 2003. 0 198 s.
3. Tuncay, Ş. Mayın tarlaları və engellerin keçilməsində kullanılan infilaklı keçid açma sistemləri / İstihkam təchizatını geliştirmə sempozyumu, 0 İzmir, – 8-9 oktyabr, 1997. – s. 30-33.

Аннотация

Виды инженерных заграждений и современные средства проходов через них методом взрывания Эмиль Амирасланов

В статье раскрыты виды инженерных заграждений, современные средства проходов через них и их свойства. В статье даны сведения о тактико-технических характеристиках средств преодоления проходов состоящих на вооружении современных армий разных стран мира. Кроме того, в статье оцениваются пути развития этих средств.

Ключевые слова: инженерные заграждение, противотанковые мины, противопехотные мины, системы преодоления проходов, инженерный боеприпас.

Abstract

Types of engineering obstacles and modern samples of breaching tools by blasting through them Emil Amiraslanov

In the article are given the explanation of the types of engineering obstacles and modern engineering passages. At the same time, the article examines the tactical and technical features of the engineering obstacles and engineering passages which exist in modern armies. In addition, the development stages are assessed.

Keywords: engineering obstacles, anti-tank mines, anti-infantry mines, breaching systems, engineer ammunition.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.02.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.03.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 06.04.2019

UOT 930

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ORDU QURUCULUĞU

tar.e.d, professor Zabil Bayramlı*Bakı Dövlət Universiteti*

E-mail: zabil_bayramli@mail.ru

Xülasə. Səfəvi Ordusu dövlətin, bölgə hökmdarlarının qoşunlarına, qorçu və şahın ordusuna bölünürdü. I Şah Abbasın hərbi islahatlarının nəticəsi Qızılbaş dövlətinə daxili dinclik və xarici siyasətdə uğur gətirən qulam, tüfəngçi və topçu qoşunlarının yaradılması idi. Ancaq XVI əsrdə olduğu kimi, qorçuların təsir imkanları və rolu azalmamışdı.

Açar sözlər: Qızılbaş, şah, Səfəvi, İsfahan, qorçu.

XV əsrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Baharlı və Bayandurlu sülalələrinin zamanında olduğu kimi, XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hakimiyyətə keçmiş Səfəvilər sülaləsinin dövründə də ordu iki hissədən ibarət olmuşdu. Baharlı və Bayandurlu ordu təşkilatı Səfəvilər dövründə az dəyişikliklərlə qalmaqda idi. İngilisdilli tədqiqatçı V.Minorski və İran tarixçisi Əhməd Tacbəxş Səfəvi hərbi təşkilatına aid qaynaq materiallarını araşdıraraq I Şah Abbas dövründə ordunun dövlət (vilayət hakimlərinin qoşunu, qorçular) və Şah qoşununa (tüfəngçilərə, qullara, topçulara, sufilərə) bölündüyünü, yəni iki kateqoriyadan ibarət olduğunu qeyd edərkən, əsasən bu barədə fransalı Jan Şardenin (1643–1713) əsərində olan məlumatla istinad etmişlər [1, s.413; 3, s.53]. Ona görə ki, Səfəvi dövlətinin hərbi təşkilatı haqqında XVI–XVII yüzilliklərin Avropa ədəbiyyatında yerli qaynaqlara nisbətən daha ətraflı və həm də elmi əhəmiyyətli məlumatlar vardır.

XVII əsrin 60–70-ci illərində Azərbaycan və İranda olan Jan Şarden ona Fransa dövləti tərəfindən verilmiş təlimata uyğun Səfəvi dövlətinin ordu strukturunu dərinlən öyrənmişdi. O, öz dövləti üçün hazırladığı hesabatda yazırdı ki, Səfəvi dövlətinin vilayət hakimlərinin alayları, qorçular dövlət, qulamlar, tüfəngçilər, topçular isə Şah qoşunu hesab olunurdu. Birinci qoşun növünün bütün xərcləri dövlət, ikincinininki isə Şahın öz şəxsi mədaxili hesabına ödənilirdi [2, s.3, s.191].

XVIII əsrin əvvəllərində Mirzə Səmiəa adlı tarixçinin farsca yazdığı “Təzkirətül-mülük” (“Hökmdarlar üçün təzkirə”) adlı əsərdə Səfəvi dövlətinin inzibati vahidləri üzrə vilayət hakimlərinə tabe olan ordunun sayca 59907 nəfər olduğunu yazmışdı. “Təzkirətül-mülük”da vilayət hakimlərinə tabe olan daimi Türk-Qızılbaş qoşunu haqqındakı məlumatlar üzrə V.Minorskinin apardığı hesablamalarda onların ümumi sayının 58,289 nəfər və İ.P.Petruşevskiyə görə isə 59,496 nəfərdən ibarət olduğu göstərilir [3, s.53; 5, s.144].

1617–1624-cü illərdə Qızılbaş dövlətində olan italyalı səyyah Pyetro della Valleyə (1586–1652) görə isə Qızılbaş əsgəri heyəti 70,000 nəfər olub, onlardan 50,000 nəfər hərbi xidmətdə olduqları üçün dövlətdən məvacib alırdılar. Ancaq 20.000 nəfər ticarət və əkinçiliklə məşğul olduğunda və dövlət onlara məvacib vermirdi [4, s.348]. Səyyaha görə Qızılbaşlar 32 tayfadan ibarət olub, bu tayfaların hər birinin sayı 10–12 min nəfərə çatır. Bir çox tayfanın əhalisinin sayı isə 500 nəfərdən çox deyildir [4, s.349].

Dövlət qoşunun digər növü Qızılbaş tayfa süvarilərindən ibarət olub, qorçu adlı nizami hərbi qvardiya idi. V.Minorski yazır ki, onlar yay-ox, xəncər, qılinc, hərbi balta, qalxan kimi mütəhərrik silahlarla təchiz olunmuşdular. Bu türkmən döyüşçüləri papaqlarına görə, yəni başlarına qoyduqları papağın rəngi qırmızı olduğu üçün Qızılbaş adlanırdılar ki, bu papaqları da vaxtilə Şah İsmayılın atası öz müridləri üçün müəyyən etmişdi. Ancaq müharibədə başlarına zirehli dəbilqə qoyurdular. Uzun bıçqları da onlar üçün səciyyəvi idi. Pyetro della Valleyə görə, qorçu termini türk dilindəki qorumaq sözündən əmələ gəlmiş və qoruyan, gözləyən, qayğı göstərən mənasını ifadə edir. Qorçular Qızılbaş olub xan, sultan deyil, birbaşa Şaha tabedirlər [4, s.351].

Türkiyə tarixçisi Faruq Sümər yazır ki, qorçular Səfəvi xassə (xüsusi) əsgərləri olmaqla I Şah İsmayıl tərəfindən Cığatay (Mərkəzi Asiyada 1227–1370-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş sülalə – Z.B.) ordu quruluşu əsasında yaradılmışdır [5, s.240]. Ancaq qorçu Azərbaycanda XV əsrdə də vardı. Ölkənin sərhədlərinin qorunması və Şahın mühafizəsi xüsusi dövlət qvardiyası olan qorçulara tapşırılırdı [6, s.46].

1631–1668-ci illərdə şərq ölkələrinə səyahətlərində Azərbaycan və İranda dəfələrlə olmuş, Jan Batist Tavernye (1605–1689) yazır ki, qorçular nəcabətli hesab edilən qədim nəsillərdən olub cəsurluqları ilə tanınmışlar. Bu şəxslər türkmanlar kimi çadırdə yaşayırdı, övladlarını gənc yaşlarında Şahın xidmətinə göndərirdilər ki, burada da onların təlim-tərbiyəsi ilə şahpərst olana qədər məşğul olurlar [7, s.581].

Tavernye qorçuların soykökləri, yaşamları haqqındakı məlumatlarında səhvlərə də yol vermişdir. Ona görə ki, Azərbaycan türk xalqının XVI–XVII yüzilliklərdə böyük şəhərləri, kəndləri vardı və əhalinin geniş kütləsi sənətkarlıq, ticarət və əkinçiliklə, müəyyən qismi isə yaylaq-qışlaq heyvandarlığı ilə məşğul olurdu. Bu dövrdə Türkmanların Azərbaycandakı türk ellərindən biri olması bəlli həqiqətdir. XVI–XVII yüzilliklərin tarixçilərinin göstərdikləri kimi onlar Ustaqlı, Türkman, Rumlu, Əfşar, Qacar, Bayat, Varsaq [8, s.43; 9, s.259] və başqa türk boylarından səfərbər edilmiş xüsusi nizami qoşun növü olmuşlar.

Tərkiblərində qeyri-millətlərdən əsgərlərin olması haqqında dövrün heç bir qaynağında məlumata təsadüf olunmur. Necə ki, Şarden öz şəxsi müşahidələrinə istinad edərək yazırdı: “Qorçular bir neçə dəfə zərbə yemələrinə baxmayaraq, bu gün nizami qoşunun ən güclü heybətli hərbi hissəsidir. Onlar türkman, tatar soyundandırlar... öz kəndlərində yaşayırdı, başqa qəbilə və tayfaya qarışmırlar” [2, c.3, s.1191].

1683–1684-cü illərdə Azərbaycan və İranda olmuş Alman səyyahı Engelbert Kempfer (1651–1716) də yazırdı ki, cəsərləri ilə şöhrət qazanmış boylu-buxunlu qorçular türk soyundandırlar [10, s.87]. Səfəvi dövlətinin idarəsində güc və söz sahibi olan qorçuların soykökü haqqında Engelbert Kempferin dəyərli məlumatı Şardenin yuxarıda qeyd olunan fikrinin doğruluğunu təsdiq edir.

Tavernyenin gündəliyində isə qorçuların mənsub olduqları türk ellərinin həyat tərzi ilə bağlı nöqsanlara rast gəldikdə onların hərbi keyfiyyətləri, I Şah Abbasın dövründə onlara münasibət və təminatları tarixi həqiqətə uyğun bir səpkidə təsvir olunmuşdur. O yazır ki, hamısı süvari olan qorçulara cürə və yaxşı məvacib verilir. Bəzən qorçuların içərisindən elə şəxslər çıxır ki, onlar ölkənin ali idarəsində yüksək vəzifəyə də sahib olurlar. Adətən, onları “Qızılbaş” adlandırırlar. Deyirlər padşahın 22 min qorçusu var ki, hamısı cəsərləli igid olub, müharibə meydanında heyranedicə hünərlər göstərirlər. I Şah Abbas bu qoşunu aradan götürüb onların yerində qulamaları yerləşdirmək üçün çox çalışmışdı, çünki onlardan qorxurdu və bəzən yaxınlarına deyirdi ki, yalnız qorçular ölkə iqtidarına qarşı çıxıb ona müqavimət göstərə bilər. Bu səbəbdən görə də onların bəzi imtiyazlarını ləğv edib qulamalara verdi. Ancaq bu iş tez dayandı, o öz arzusunu tamamilə və vaxtında həyata keçirə bilmədi. Qorçuların sərdarı qorçubaşı adlanır və onların özlərindən olurdu. Şah başqa tayfalardan onlara sərdar təyin edə bilməzdi [7, s.592].

Qorçu alayı minbaşı, yüzbaşı və onbaşılardan başçılıq etdiyi minlik, yüzlük və onluqlara bölünürdü. Qorçubaşı ildə 150, minbaşı 70, yüzbaşı 30, onbaşı 15 tümən məvacib alırdı. Sırası süvarinin hər birinə isə 10 və 15 verilirdi. Bundan əlavə, hər üç ildən bir Şahın iştirakı ilə qorçuların paradı, yaxud onlara ümumi baxış keçirilir ki, bu zaman onlara məvaciblərinin üçdə bir hissəsindən çox ənam verilir. Bu ənam birinə az, birinə çox, xülasə hər kəsə qabiliyyəti və bacarığına görə ödənilir. Şah böyüklərdən birini öldürmək istəyəndə, bu işi də qorçulardan biri yerinə yetirirdi [7, s.582]. Tavernyenin qorçuların rütbə və vəzifələrinə görə aldıkları maaş haqqındakı məlumatları, XVII yüzilliyin 80-ci illərində Engelbert Kempferin bu barədə verdiyi məlumatlara tam uyğun gəlir. Ancaq Engelbert Kempferin gündəliyində sırası qorçuların maaşlarının 9–10 tümən olduğu göstərilmişdir [10, s.92].

İsfahanda 50 ildən çox yaşamış Roma katolik kapusin rahibi Rəfael dyu Mans (1613–1696) istisna olmaqla, dövrün başqa avropalı müəllifləri qorçubaşının illik məvacibi haqqında eyni

məlumatlar verilmişdir ki, bu da onların birinin digərinin əsərindən istifadə etməsi ilə əlaqədardır. Rafael dyu Mansın əsərində qorçubaşının illik məvacibinin 1000–1500 tümən [11, s.165] arasında və “Təzkirətül-müluk” da isə 1491 tümən 7200 dinar [11, s.53] olduğu qeyd edilir. Sonuncu Azərbaycan Səfəvi dövlətinin maliyyə sistemi ilə bağlı ilk qaynaq olduğundan, burada qorçubaşının illik məvacibi haqqındakı məlumatın daha doğru olduğu demək mümkündür.

Qaynaqlarda mərkəzdəki 4–5 min nəfərdən ibarət qorçularla bərabər, əyalətlərdə 20–30 min, bəlkə də bundan da bir qədər çox qorçu olması haqqında məlumatlar vardır. Pyetro della Valle qorçuların sayının 12000 nəfər olduğunu yazmışdır [4, s.351]. Şardenin yazdığına görə əvvəllər onların sayı 60.000–70.000 nəfər olmuş, ancaq I Şah Abbas qorçuların sayını azaldıb, 30.000 nəfərə endirmişdir. Onların əvəzinə bir neçə piyada tüfəngçi alayı yaratmışdır [12, c.3, s.1191].

E.Kempfer isə 10–12 min nəfərdən çox döyüşkən kişidən ibarət olan qorçuların mənsub olduqları ellərin birliyinə, onların himayəsinə arxalandıqlarını, ellərindən seçilmiş yüksəkrütbəli zabıtlərə tabe olub, hətta şah qarşısında da qeyd olunan səbəblərə görə öz varlıqlarını qoruyub saxladıqlarını qeyd etməklə [10, s.87] heç bir səhvə yol vermir. Ancaq E.Kempferin qorçuların sayı haqqındakı məlumatlarında ziddiyyət də vardır. O, qorçuların sayının 10–12 mindən çox olmadığını qeyd etdikdən sonra yazır: “Bu gün 15–20 min nəfərlik qorçu keçmişdə eyni adda mövcud olan hərbi qüvvənin yalnız bir hissəsini təşkil edir” [10, s.88].

Cemelli Karerinin gündəliyində isə Sultan Hüseynin (1694–1722) hakimiyyətinin ilk illərində qorçuların sayının 22000 nəfər olduğu yazılmışdır [12, s.168]. Ancaq Venesiyadan 1571-ci ildə Səfəvi sarayına elçi göndərilən Vinçentso d’Alessandrinin yazdığı kimi, mərkəzdəki qorçular 4–5 min nəfərdən çox olmurdu. Tavernye də şəxsi müşahidələri əsasında mərkəzdəki qorçuların sayını, həm də onların xüsusi qoşun növü olduqlarını müəyyənləşdirmişdi. Şah, bir qayda olaraq, istər müharibə, istərsə də dinclik dövründə 4000 süvariə məvacib, ərzaq verir və onların atlarını yemlə təmin edirdi. Bu alay bəlli bir yerdə savaşa hazır vəziyyətdə saxlanılan qvardiya idi. Alayın hər bir əsgəri məvacibini nə vaxt haradan alacağını da bilir. Hərbi paradlarda, hərbi hazırlığa baxışda hər bir əsgərin silahı və atı onun nişanı ilə yoxlanılırdı [7, s.574-575].

Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587–1629) hərbi islahat keçirib, yeni nizami ordu təşkil etmişdi. İ.P.Petruşevski bu barədə yazır ki, 44 min nəfərdən ibarət nizami qoşun yaradıldı. Topçu və tüfəngçilər farslardan, süvari qulamlar isə müsəlmanlığı zorla qəbul edən, gürcü və qeyri-müsəlmanlardan təşkil edilmişdi. Doğrudur, bu Qızılbaş və başqa tayfaların, qeyri-nizami qoşununu (çəriyi) xeyli zəiflətdi, ancaq onların rolunu axıra qədər yox edə bilmədi [13, s.81].

Tüfəngçilər Şaha məxsus qoşun növü olub, əsgərləri rəiyyət və əkinçilərdir ki, xışın arxasından gətirib onları tüfəngçi ediblər. İlk vaxtlar onlar mahallar üzrə səfərbər edilirdi və ilboyu maaş aldıqlarına görə ehtiyac yarandıqda dərhal təyin olunmuş hərbi xidmət yerinə gəlirdilər. Onlar əvvəllər piyada qulluq edir, ancaq hər dörd və ya 5 nəfərinə azuqə və sursatlarını daşımaq üçün bir qatır, yaxud yabı verilirdi. Savaşlar zamanı qoşunun hərəkət məsafəsinin uzaqlığı və çevik hərəkəti nəzərə alınmış və onların hər birinə at verilmişdir. Onların hər yüz nəfərinin rəisi yüzbaşı, ümumi başçıları isə tüfəngçibaşı adlanırdı [4, s.344-345; 9, s.583]. Onun illik məvacibi 711 tümən 5300 dinar [11, s.53], sırası tüfəngçinin illik məvacibi isə 4–5 tümən idi. Yüksəkrütbəli tüfəngçilər də bu qədər məvacib alırdılar [4, s.344-345; 9, s.583]. Onların ümumi sayı Pyetro della Valleyə görə, 20,000 nəfər, Tavernyeyə görə, 40,000–50,000, E.Kempferə görə, 50,000, Şardenə görə, isə 12,000 nəfər olmuşdur [4, s.344; 7, s.583; 2, c.3, s.1189, 1193].

1693–1694-cü illərdə Azərbaycan və İranda olmuş Venesiyalı səyyah Cemelli Kareri isə tüfəngçilərin ümumi sayının 50 min nəfər olduğunu bildirərək yazırdı ki, onların çoxu kənd əhlidir, silahları qılınc və tüfəngdən ibarət olub, hər biri ildə 4, yaxud 5 tümən maaş alır. Əyalət xanları ayda bir dəfə onları təlim-məşq keçməyə vadar edirdi, beləliklə onlar silah işlətməkdə çox bacarıqlı olmuşdular. Onların əmirlərinə tüfəngçibaşı deyirlər [12, s.168]. Silahları uzun və qısalüləli fitilli tüfənglərdən ibarət olub, bu tüfənglərin lüləsinə bərkidilmiş dirsək qundağa bağlanılırdı. Tüfəngçi at, yaxud ayaq üstə, uzanmış halda dirsəyi lülədən açıb dayaq kimi istifadə edir və rahat atəş açə bilirdi [4, s.345].

“Təzkirətül-müluk”da “Qulamane sərkare xassey-i şərifə” [11, s.7] adı ilə göstərilən hərbi alay isə dövrün başqa qaynaqlarında, elmi ədəbiyyatlarda qulamla bərabər “qullar” adı ilə də qeyd olunmuşdur. Şarden yazır ki, onlara qul deyildikdə, bu onların digər hərbi alay əsgərləri ilə müqayisədə azadlıqlarının məhdud olması mənasını ifadə etmir. Əksinə I Şah Abbasın bu seçmə alaya o qədər hüsn-rəğbəti vardı ki, onları özünün “süvari yeniçərləri” adlandırır [12, S.3, s.1193; 3, s.55]. Onlar süvari döyüşçü olub, silahları qılınc, nizə, ox-yaydan ibarət idi. Qulamaların bəzilərinə xüsusi hərbi xidmətdə tufəngdən istifadə etməyi də öyrədirdilər. Pyetro della Valle çox doğru olaraq yazırdı ki, artıq soyuq silahlar əhəmiyyətini itirdiyi üçün I Şah Abbas qulamaları tufənglə də təchiz etməyə çalışırdı [4, s.346].

Qulamalar hərbi hazırlıqlarına görə qorçulardan o qədər fərqlənməsələr də, sayları onlardan bir qədər az idi. Onlar Şahın nəzarəti altında təlim keçirdilər və Şahdan savayı heç kimə tabe deyildilər. Şahı qoruyan qulamaların arasında əqrəbəliq əlaqələri olmadığına görə, onların birliyi və dövlətə qarşı çıxması da mümkün deyildi [10, s.89].

Qulamalar hərbi xidmətə ömürlük qəbul olunurdular və onlar hərbi xidmətdən imtina edə bilməzdilər [4, s.345, 346]. V.Minorskinin yazdığı kimi, onlar Gürcüstan, Şimali Qafqaz əhalisi içərisindən kiçik yaşlarında ələ keçirilmiş uşaqlardan ibarət olub, sünnət edilib, islam dini qəbul etdirildikdən sonra xüsusi qaydada təlim-tərbiyə keçirdilər [10, s.89; 3, s.55]. Belə ki, Səfəvi ölkəsinə gətirilən uşaqların, yaxud da burada yaşayan xristian ailələrinin uşaqlarından da seçilirdilər. Onların içərisində yetkin yaşında olub, maddi marağına uyğun olaraq Şahın hərbi xidmətinə könüllü gəlib, islamı qəbul edən gürcülər də vardı. Qulamaların çoxunun ata-babaları xristian olub birinci, yaxud ikinci nəsələ islam dini qəbul etdirilmişdi. F.Sümər yazır ki, I Şah Abbas kölələri tadarük edib yetişdirmək üçün bir təşkilat da qurdu. Bu, Yeniçəri Ocağının daha kiçik nisbətdə bir bənzəri idi. Bu ocağın rəisinə qullarağası deyilirdi [5, s.148].

Pyetro della Valleyə görə, 30,000 qul vardı ki, onlardan 15,000 nəfəri hərbi idi. Şarden onların sayının 10,000, E.Kempfer isə 15,000–18,000 nəfər arasında olduğunu qeyd etmişdi [4, s.345, 346; 2, c.3, s.1191; 10, s.89].

Tavernye gündəliyində I Şah Abbasın hərbi islahatlarına toxunsa da, onun məqsədini, məramlarını aydınlaşdırma bilməmiş, ancaq Şahın yeni təşkil etdiyi və sayı 44 min nəfər olan nizami alaylardan qulamalar və tufəngçilərlə bağlı bəzi məsələlərin şərhini vermişdir. Onun qeyd etdiyi kimi, yeni qoşun növü olan qulamaların rəisi qullarağası adlanırdı. Qullarağası qulamaların başçısıdır. Bu qulamaların hamısı Şahın qızılla aldığı nöqərləridir. Onlar müxtəlif tayfa və millətlərdən olub, nəsilbənəsil qulam adlanırlar. Şah onların xidmətindən çox razıdır və onlara etimadı var. Onların çoxu isə müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcülərdir. Ümumilikdə qulamaların sayı 18 min nəfərə çatır və hər biri 5 və ya 8 tümən məvacib alır, hamısı süvaridir [7, s.573-575]. Cemelli Kareri hər qulamın illik məvacibinin 6–7 tümən olduğunu qeyd edir [12, s.168]; Şardenə görə, qulamaların illik məvacibi 6–10 tümən, tufəngçilərinki isə bunun yarısı qədər idi, hər iki alayın əsgəri heyətinə dövlət karxanasında hazırlanmış, üzərində xüsusi nişan olan silahlar pulsuz verilir, ancaq onlar paltarları öz hesablarına alırdılar [2, s.3, 1196].

“Təzkirətül-müluk”da göstərilir ki, topxananın yüzbaşı, minbaşı, topçu və carçılarının ağsaqqalı topçubaşı olub, onun illik məvacibi 500 tümən idi [11; 12]. Ordudakı tabelik qaydasına görə topçubaşı, qorçubaşı və qullarağasından sonra üçüncü yerdə durur, ancaq döyüş dənizdə baş verdikdə, o, dəniz qüvvələrinə də başçılıq edir və bu zaman dəniz əsgəri heyətinin əmiri hesab olunurdu. Ancaq Səfəvi dövlətinin xüsusi hərbi dəniz donanması yox idi. Yalnız Xəzər dənizi və İran körfəzində kiçikçaplı odlu silahlarla təchiz olunmuş ticarət gəmiləri vardı [10, s.90].

Şardenə görə, əvvəllər topçuların sayı 12000 nəfər olmuş və 1638-ci ildə Bağdad itirildikdən sonra onların sayı azaldılmış və sonra II Şah Abbas bu korpusu 1655-ci ildə onların topçubaşısı Hüseyinqulu xan öldükə ləğv etmişdir [2, s.3, s.1197]. Ancaq Səfəvilərin hakimiyyətinin son illərində artilleriya korpusunun hüquqları ehtimal ki, özünə qaytarılmışdır. Belə ki, Sanson Səfəvi dövlətində XVII yüzilliyin 80-ci illərində 4000 nəfərdən ibarət topçu olduğunu yazır ki, onun bu məlumatı

artilleriya korpusunun yenidən təşkil olunduğunu göstərir [6, s.48]. Şah Sultan Hüseynin (1694–1722) Xorasana müxtəlif hərbi ekspedisiyalarda da adı çəkilir [3, s.55].

Zamanın tələblərinə uyğun olaraq, Səfəvi qoşunun sayı tez-tez artır, yaxud azalırdı. Şardenə əsasən I Şah Abbasın vəfatı əsnasında sarayı qoruyan 10,000 nəfər istisna olmaqla, ordunun ümumi sayı 120,000 nəfərdən ibarət olub, onun 50,000 nəfərini üç yeni alay təşkil edirdi. Bu vaxt sarayı qoruyan 10,000 nəfər nəzərə alınmasa, vilayət qoşunlarının sayı 70,000 nəfərdən çox deyildi [2, s.3, 1197].

Tavernyenin ayrı-ayrı hərbi dəstələr üzrə məlumatları yekunlaşdırıldıqda XVII əsrin 50–60-cı illərindən ordunun ümumi sayı təxminən 90,000–100,000 nəfərdən [1, s.581-583], Engelbert Kempferin məlumatları əsasında aparılan hesablamalara görə, isə həmin əsin 80-ci illərində 90,000 nəfərdən [10, s.91] ibarət olmuşdur. Ancaq XVII yüzilliyin ikinci yarısında Dərbənd şəhərindən İran körfəzinə və Ərəb İraqından Əfqanıstandakı Hilmənd çayına qədər geniş əraziyə sahib olan Səfəvi imperatorluğunun müxtəlif hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən məntəqələrində yerləşdirilmiş dövlət və Şah qoşununun ümumi sayının avropalı müəlliflər tərəfindən dəqiq müəyyənəşdirilməsi qeyri-mümkün idi. Ona görə də onların Səfəvi qoşununun ümumi sayı haqqındakı məlumatları təxmini say göstəricisi kimi qəbul olunmalıdır. Engelbert Kempferlə eyni vaxtda Səfəvi ölkəsində olan Fransalı missioner Sanson da Səfəvi dövlətinin hərbi təşkilatı ilə maraqlanmış və gündəliyində bölgələr üzrə qoşunun sayını göstərmişdir [6, s.137-143]:

Saray qoruyucuları	– 14,000
Qəndəhar əyaləti	– 12,000
Xorasan	– 20,000
Mazandaran və Gilan	– 15,000
Dərbənd və Şirvan əyaləti	– 12,000
Azərbaycan	– 20,000
İrəvan	– 12,000
Luristan	– 12,000
Ərəbistan sərhədində	– 15,000
Persiya və Kirman	– 12,000
Cəmi:	144,000

XVI–XVII yüzilliklərin qaynaqlarında, xüsusilə dövrün Avropa ədəbiyyatında ordunun döyüş taktikası, hərbi musiqi və musiqi alətləri haqqında da qiymətli məlumatlar vardır. I Şah İsmayıldan sonra müharibələrdə qarşı tərəfin ordusunun, hərəkət istiqamətində otlarlar, tarlalar yandırılır, yaşayış məskənlərində əhalinin ərzaq ehtiyatı gizlədilir və ya məhv edilirdi. Səfəvi ordusu ilk vaxtlarda olduğu kimi, inam hissi ilə meydan savaşına girmir, süvari alaylar dağ aşırımlarında, keçidlərdə gizlənərək əks-tərəfin ordusunun hərəkətini nəzarətdə saxlayır və qəti qələbəyə əmin olduqda çevik dəstələr hərbi əməliyyata başlayırdı.

Engelbert Kempfer yazır: *“Savaş başladıqda əsgərlərin hamısı birlikdə türk dilində “yürü”! “yürü”! “yürü”! deyərək dəhşətli nərələrdən hava titrəyir, səslər bir-birinə qarışır və sanki, yerlə göy qovuşur”*. O, yazır ki, hərbi musiqi alətlərindən İngiltərə şeypurlarına bənzər uzun və qısa, yəni müxtəlif borular üstünlük təşkil edir. Əslində müxtəlifölçülü bu borular gərənay (qaraney) və zurna (zorney) idi. Hərbi musiqi alətlərindən müxtəlifölçülü təbil və nağaraların, sincin də adı çəkilir. Engelbert Kempfer yazır ki, onların arasında enli, böyük sinclər də vardır. İki lövhədən ibarət olan sincin hər iki lövhəsinin dəstəyi vardır ki, həmin dəstəklərdən əllə tutub sinc lövhələr bir-birinə vurulur, nəticədə çox cingiltili səs əmələ gəlir [10, s.94-95].

Nəticə

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ordusu I Şah Abbasın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar, yaratdığı yeni hərbi hissələrlə təkmilləşdirilib, möhkəmləndirilmişdi. Ancaq I Şah Abbasdan sonra, yəni onun varislərinin dövründə ordu getdikcə zəifləmiş və Şardenin yazdığı kimi, dövlətin maliyyələşdiriyi

qoşunun sayı da azalmışdır. Ordunun hərbi strukturunun pozulduğunu, sayının azaldığını hiss edən II Şah Abbas (1642–1666) 1666-cı ildə qoşunun sayını, hərbi hazırlıq vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün hərbi parad keçirilməsi barədə hərbi rəislərə fərman vermişdi. Bu fərman əsasında təşkil edilən paradla hərbi rəislərin çoxu eyni alayı on-on iki dəfə paradan keçirmiş və nəticədə ordunun sayı olduğundan çox çıxmış, ciddi nöqsanlar aşkar edilmişdir. Şah ordu başçılarına bu nöqsanları qısa müddətdə aradan qaldırmalarını tapşırırdı. Ancaq ordu rəisləri Şahın buyruqlarını yerinə yetirmədilər. Nəticədə, Şah Süleyman dövründə ordunun daha da zəifləməsi, ölkə daxili hərbi mühafizə xidmətinin pozulması ilə əlaqədar olaraq, oğurluq, soyğunçuluq, qətl-qarətlə bağlı kütləvi narazılıqlar başlanmışdır. Bu zaman ordunun əsgəri heyəti arasında da hərbi xidmətə etinasızlıq və narazılıqlar vardı. Ona görə ki, bir çox hərbi hissələrin məvacibini hərbi rəislər ancaq müharibə vaxtı ödəyirdilər. Digər tərəfdən isə Şardenin yazdığı kimi, dövlət və Şah tərəfindən xidmət müqabilində hərbiçilərə ayrılan maaş ayrı-ayrı məntəqələrə yazılmışdı ki, hərbiçilər həmin məntəqənin kələntərinə müəyyən “hədiyyə” ödəmədən maaşını ala bilmirdi. Bu da narazılıqlara, hərbi xidmətə marağın azalmasına, nəticədə ordunun pozulmasına səbəb olurdu [4, s.3, s.1197-1198, 2000].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Tacbəxş, Ə. İran dər zəman-e Səfəviyyə / Ə. Tacbəxş. – Təbriz, – 1340. – 468 s.
2. Səfərname-ye Şarden / Tərcome-ye E.Yəğmai. – Tehran, c.1-5. – 1372-1374. – 1952 s.
3. Sazmane edare-ye hökuməte Səfəvi ya təliqate Minorski bər Təzkirətül-müluk / Tərcome-ye M.Rəcəbniya. – Tehran, – 1368. – 340 s.
4. Səfərname-ye Pyetro della Valle / Tərcome-ye və həvaşi əz Ş.Şəfa. – Tehran, – 1348. – 483 s.
5. Sümer, F. Safevi devletin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü / F.Sümer. – Ankara, – 1977. – 263 s.
6. Səfərname-ye Sanson / Tərcome-ye doktor T.Təfəzzüli. – Tehran, – 1346. – 237 s.
7. Səfərname-ye Tavernye / Tərcome Ə.Nuri. – İsfahan, – 1346. – 719 s.
8. Türkman, İ. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi / İ.Türkman. – Tehran, c. 1-2. – 1350. – 1235 s.
9. Əhsənüt-təvarix / Təlife Həsən Rumlu. – Tehran, – 1342, – 541 s.
10. Dər dərbare Şahəşəhe İran / Təlife E.Kempfer, Tərcome-ye K.Cahandari. – Tehran, – 1350. – 312 s.
11. Səmia, M. Təzkiratül-müluk / M.Səmia. – Tehran, – 1368. – 140 s.
12. Səfərname-ye Karerri. Tərcome-ye Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Karəng. – Təbriz, – 1348. – 206 s.
13. Петрушевский, И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. / И.П.Петрушевский. – Ленинград, – 1949. – 379 s.

Аннотация

Войсковая структура Азербайджанского государства Сефевидов Забил Байрамлы

Сефевидское войско подразделялось на государственное, войска областных правителей, горчи и шахское. Результатом военных реформ шах Аббаса I явилось создание различных родов войск гуламов, туфенкчи, топчи, действия которых принесли Кызылбашскому государству внутренне спокойствие и успехи во внешней политике. Однако, как и в XVI столетии влияние и роль горчиев не уменьшилось.

Ключевые слова: кызылбаш, шах, Сефевиды, Исфahan, горчи.

Abstract

**The military construction of Azerbaijan Safavid State
Zabil Bayramlı**

The Safavid army was divided into state's troop, the troop of provinces' rulers, gorchi and shah's own troop. As a result of the military reforms of Shah Abbas I, who created various types of troops, gulams, riflemen, cannon men, brought stability and success to internal and foreign policy of Gizilbash State. However, the influential role of gorchies did not decrease in XVI century as well.

Keywords: gizilbash, shah, Safavid, Isfahan, gorchi.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.09.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.10.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 26.10.2019

UOT 355/359

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ORDUSUNUN HƏRBİ STRUKTURUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ, QAFQAZ İSLAM ORDUSU HİSSƏLƏRİ

polkovnik-leytenant Fəqan Əliyev
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: feqan80@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun hərbi strukturu, onun xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: müqavilələr, müstəqillik, torpaq, ərazi müdafiəsi.

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici və daxili təhlükə və hücumlardan müdafiə olunması işinin əsas ağırlığı Silahlı Qüvvələrin üzərinə düşürdü. Etibarlı müdafiə sisteminin qurulması hökumətin ilk günlərdən xüsusi diqqət yetirdiyi sahələrdən biri idi. Azərbaycan ordu hissələrinin hərbi cəhətdən əlverişli mövqələrdə yerləşdirilməsi, düşmən hücumlarının gözlənilmədiyi istiqamətlərdə müdafiə istehkamlarının yaradılması üçün ardıcıl tədbirlər görüldü. Azərbaycanlılarla yanaşı, burada yaşayan və Azərbaycanı özlərinə vətən hesab edən, ona sdaqətlə qulluq göstərən digər xalqların nümayəndələri də Cümhuriyyətin müdafiəsində iştirak edirdilər.

Şübhəsiz ki, ölkənin təhlükəsizliyi daxili sabitliyin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Dövlət strukturlarının tam formalaşmaması, müxtəlif siyasi qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, sona çatmamış Birinci Dünya müharibəsinin yaratdığı neqativ məqamlar və s. ciddi narahatlıq doğururdu. Respublika ərazisində müşahidə olunan silahlı toqquşmalar, qarətlər, quldurluq, zorakılıq, dəmir yollarına xəsarət yetirilməsi kimi hallar təcili tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Hüquq mühafizə orqanlarının ilkin formalaşma mərhələsində ölkədə daxili təhlükəsizliyin təmin olunması vəzifəsi də ordu hissələrinin üzərinə düşürdü.

1918-ci il iyunun 19-da Azərbaycan ərazisində fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Fəvqəladə vəziyyətlə bağlı olan tədbirlərin həyata keçirilməsi Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı ilə razılaşdırılmalı idi. Qətl, quldurluq, qarət, hakimiyyət orqanlarına silahlı müqavimət, yaşayış evlərinin və taxılın yandırılması, dəmir yollarına, teleqraf və telefon xətləri və tikililərinə ziyan vurulması kimi cinayətlərə ümumi məhkəmələrdə deyil, məhz hərbi məhkəmələrdə baxılırdı [1, s.11-12]

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bəzi etnosların nümayəndələri, müxtəlif siyasi qüvvələrin, xarici ölkələrin təsiri altında olan qruplar Cümhuriyyət hökumətinə tabe olmaqdan imtina edir, imkan düşdükdə qiyamlar qaldırır, pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olur, ictimai və dövlət təhlükəsizliyini təhdid edirdilər. İyulun 15-də hökumət hərbi məhkəmələrdə baxılmalı olan işlərin siyahısını genişləndirdi və dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyam, dövlətə xəyanət kimi cinayətlər də bu siyahıya daxil edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun hərbi strukturunun xüsusiyyətləri

Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdikdən sonra Cümhuriyyətin qarşısında duran əsas vəzifə Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək idi. Bunu həyata keçirmədən dövlətçiliyi möhkəmləndirmək, Cümhuriyyətin mövcudluğunu təmin etmək mümkün deyildi, çünki Bakı Soveti bütövlükdə Cənubi Qafqazı bolşevizmin bayrağı altında birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini məhv etmədən bu məqsədə çatmaq real deyildi. Bu səbəbdən də bolşevik Rusiyasından hərbi yardım alan Bakı Soveti Gəncəyə hücum edərək, Cümhuriyyətin varlığına son qoymağı qərara aldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1918-ci ilin yazında Bakıda çox sayda silahlı erməni və rus toplaşmışdı və onlar Bakı Xalq Komissarları Soveti tərəfindən xidmətə götürülürdülər. Bu silahlılar Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdaraq Bakıda cəmləşən ermənilərdən, Qafqaz cəbhəsindən və İrandan geri dönan rus əsgərlərindən ibarət idi. 1918-ci il mart ayının 3-də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Hərbi Dəniz komissarı Qriqori Korqanov Bakı Kommunasının sərəncamında 18 min nəfər hərbiçidən zabitlər də daxil olmaqla 13 mininin erməni olduğunu bildirdi [2, s.102-103]. Göründüyü kimi, qədim türk torpağı, Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olan Bakı yad ünsürlərin əlinə keçmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı məkrli planların hazırlandığı bir məkana çevrilmişdi.

1918-ci il iyun ayının 6-da Bakı Xalq Komissarları Sovetinin, əsasən, rus bolşevikləri və ermənilərdən ibarət hərbi hissələri Bakıdan Gəncə istiqamətində hərəkətə başladılar. Məqsəd Gəncəyə qədər irəliləmək və Cümhuriyyətin varlığına son qoymaq idi.

İyunun 7-də Bakı Xalq Komissarları Soveti Cənubi Qafqazın bütün xalqlarına müraciət edərək onları Osmanlı – Azərbaycan qoşunlarına qarşı mübarizəyə çağırırdı. Şübhəsiz ki, bu çağırışa ilk səs verənlər, öz xəyanətkarlıqları ilə həmişə fərqlənmiş ermənilər oldu. Bu zaman Gəncədə 20 min nəfərdən artıq erməni yaşayırdı [3, s.372]. Gəncədə yaşayan ermənilər bolşevik-daşnak qüvvələrinin qalib gəlməsinə yardım etmək üçün tərxiatçı addımlar atmağa başlamışdılar.

Bu səbəbdən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi əməliyyatlarından biri, məhz bu ermənilərin tərki-silah edilməsinə yönəlmişdi.

Nuru paşanın əmri ilə Gəncə ermənilərinin tərki-silah edilməsi 9-cu Qafqaz alayı və 2-ci süvari alayından ibarət Gəncə dəstəsinə həvalə edilmişdi. İyunun 10-da bu dəstə Gəncə çayının qərb tərəfi ilə Yelenendorf (indiki Göygöl) istiqamətində hərəkətə başladı. Belə uzun yolun seçilməsində məqsəd Yelenendorfda Gəncə çayını keçmək, buradan Gəncəyə doğru yenidən hərəkət edərək şəhərin ermənilər yaşayan şərq hissəsini arxadan mühasirəyə almaq idi [3, s.271]. Gəncə dəstəsinin bu taktiki addımı ermənilərin manevr imkanlarını son dərəcə məhdudlaşdırırdı.

Məlumdur ki, Yelenendorfun əsası XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana köçürülmüş almanlar tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də burada almanlar yaşayırdılar. 1918-ci ilin iyununda onlar öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün alman taboru təşkil etmişdilər.

Gəncə dəstəsinin rəhbərliyi alman taborundan, ermənilərin tərki-silah edilməsində onlarla birlikdə hərəkət etməyi tələb etmiş, əks-təqdirdə taborun özünün tərki-silah ediləcəyini bildirmişdi. Müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan almanlar Gəncə dəstəsi ilə birgə hərəkət etməyə razı oldular. Alman taboru Zurnabad 0 Hacıkənd xəttində yerləşdirildi və beləliklə də Gəncə ermənilərinin ətrafdakı erməni kəndləri ilə əlaqələri kəsildi. Alman taborunun fəaliyyətini nəzarətdə saxlamaq üçün onun komandanlığına türk zabiti təyin edildi. İyun ayının 11-dən 14-nə qədər aparılan əməliyyatlar nəticəsində Gəncə erməniləri tərki-silah edildilər [4, s.372-377]. Bu hadisə Azərbaycanı bütövlükdə işğal etməyə çalışan Bakı Sovetini də Gəncə ermənilərinin yardımından məhrum etdi.

Qeyd olunduğu kimi, artıq iyunun əvvəllərində Bakı Sovetinin hərbi hissələri qərb istiqamətində hərəkətə başladılar. Sovetin sərəncamında olan bolşevik-daşnak hərbiçilərinin sayı 18 minə çatmışdı. Bu qüvvələr, əsasən, bolşevik Rusiyası tərəfindən silahlandırılırdı. Belə ki, iyunun ilk günlərində onlar Rusiyadan 12 ədəd dörd düyməlik top, xeyli sayda pulemyot, tüfəng və patron almışdılar. Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri üç briqadaya bölünmüşdü. Birinci briqadanın komissarı A. Quloyan, ikinci briqadanın komissarı Ter-Sarkisov, üçüncü briqadanın komissarı A. Qabışev, T. Şaumyan isə artilleriya rəisi yanında komissar təyin olunmuşdu [3, s.81]. Nəzərə alınmalıdır ki, komissarlar qoşunlarda bolşevik partiyasının nümayəndəsi olaraq, komandir səlahiyyətlərinə malik idilər. Başqa sözlə, onlar həm siyasi, həm də hərbi hakimiyyətin daşıyıcıları kimi çıxış edirdilər. Bakı Sovetinin hərbi hissələrinin Gəncə istiqamətindəki hərəkətində iştirak edən dörd komissardan üçünün erməni olması bir çox məqamlara aydınlıq gətirir, S. Şaumyanın başçılıq etdiyi Sovetin əsas məqsədi Azərbaycanı azərbaycanlılardan təmizləmək idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilk vaxtlarda bolşevik-daşnak qüvvələrinin hücumunun qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi. Belə ki, milli qoşun hissələri zəif idi, Qafqaz İslam

Ordusunun hissələrinin bir qismi hələ Azərbaycana gəlib çatmamışdı, Gəncədə olan hissələr isə ermənilərin tərki-silah edilməsi ilə məşğul idi. Bundan istifadə edən düşmən Bakı – Tiflis dəmir yolu boyunca irəliləyərək, Müsüslü (Ucar rayonu) stansiyasına qədər olan əraziləri ələ keçirdi. Bakı Soveti qoşunlarının digər hissəsi isə şimaldan hərəkət edərək Şamaxı, Ağsu və İsmayillını işğal etdi və Göyçaya yaxınlaşdı. Şübhəsiz ki, hadisələrin belə inkişafı Gəncəni artıq real təhlükə qarşısında qoymuşdu, bu da Qafqaz İslam Ordusunu qəti addımlar atmağa vadar etdi və düşməni Qaraməryəm stansiyası yaxınlığında dayandırmaq qərara alındı.

Qaraməryəm stansiyası ətrafında Bakı Soveti Ordusunun 1-ci və 3-cü briqadaları yerləşdirilmişdi. Onlara qarşı Qafqaz İslam Ordusunun 10-cu Qafqaz alayının 30-cu taboru dururdu. Tərəflər arasında döyüş iyunun 16-da baş verdi və bütün cəhdlərə baxmayaraq, düşməne qalib gəlmək mümkün olmadı və Qaraməryəm bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlinə keçdi. Sonuncular bu qələbədən ruhlanaraq, iyunun 17-də Müsüslünü ələ keçirməyə cəhd etdilər, lakin məğlub olaraq geri çəkildilər [3, s.83-85].

İyunun 18-də Müsüslüdə olan ərkani-hərb rəisi Nazim bəy və Göyçayda olan 10-cu Qafqaz alayının komandiri Osman bəy, Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı ilə razılaşırdı, Qaraməryəmi ələ keçirmiş düşmən üzərinə hücum təşkil etdilər. İlk olaraq, 10-cu Qafqaz alayının 28-ci taboru Göyçay yaxınlığındakı mövqelərdən hücum keçdi. Alayın 29-cu taboru Müsüslü ətrafında idi. 28-ci taborun hücumu gözlənilən nəticəni vermədi, düşmən atəşi altına düşən tabor təşəbbüsü əldən vermiş və çətin vəziyyətə düşərək geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. 10-cu Qafqaz alayının 30-cu taborunun köməyi 28-ci taborun vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirmişdir. Döyüşün gedişində dönüş yaratmağa çalışan Nazim bəy Müsüslüdəki 29-cu taboru da Bakı Sovetinin qüvvələrinə qarşı göndərdi, lakin bu da gözlənilən nəticəni vermədi. Bolşevik-daşnak qüvvələri bu taborun da hücumunu dayandıra bildilər [3, s.83-85].

Beləliklə, iyunun 18-də keçirilən hərbi əməliyyatlar Qafqaz İslam Ordusu hissələri üçün uğursuzluqla nəticələndi, əksinə düşmənin Qaraməryəmdə daha da möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.

Qaraməryəm ətrafında 10-cu Qafqaz alayının üzləşdiyi uğursuzluq döyüşün hazırlanmasındakı taktiki səhvlərlə əlaqələndirilir.

Birincisi, düşmən qüvvələri barədə əldə kifayət qədər məlumat olmamış, ikincisi isə döyüşün aparılması üçün ehtiyat qüvvələr yaradılmamışdır.

Bundan başqa, döyüşçülərin psixoloji hazırlığının zəifliyi, onların çaşqınlığı, cinah döyüşlərindən lazımcına istifadə olunmaması da uğursuzluğun səbəbləri sırasında idi [3, s.84].

İyunun 19-da Nuru Paşa Şərq Ordular Qrupu Qoşunlarının komandanına Bakı Soveti qoşunları hücumunun dayandırıldığı barədə məlumat verdi, lakin bu öz təsdiqini tapmadı, çünki sonrakı günlərdə düşmən hücumu davam etdirmişdir. Cəbhədə vəziyyətin gərginliyini xarici işlər naziri M.H.Hacınski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubunda da bildirdi: “Cəbhədə vəziyyətimiz yaxşı deyil. İrəli gedə bilmirik”. Bunun ardınca M.H.Hacınski Türkiyədən daha bir diviziyanın göndərilməsini Ənvər paşadan xahiş etmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin bildirdiyinə görə, Ənvər Paşanın sərəncamı ilə Azərbaycana yeni alaylar göndərilmişdi [5, s.328].

Qaraməryəm döyüşündən sonra cəbhə xəttindəki vəziyyətlə tanış olmaq üçün Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa, Müsəlman Korpusunun komandanı Əliğa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz firqəsi ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy Göyçaya gəldilər və Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi üçün görülməli işləri müzakirə etdilər. O, yerli əhali ilə ordunun birgə hərəkət etməli olduğunu xüsusi vurğulamış və Göyçay əhalisinə belə bir müraciət etmişdi: “Azərbaycan və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı Ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edilmirsə, heç olmasa əsgərə yeyəcək və daşınızı. Bu dəhşətli istidə müharibə edən zabıt və əsgərlərdən bir çoxları susuzluqdan ölmüşdür” [3, s.86].

Şübhəsiz ki, Nuru paşanın yerli əhali ilə ordunun birliyini yaratmaq istiqamətindəki fəaliyyəti taktiki cəhətdən düzgün addım idi, çünki yerli müsəlman əhali bolşevik-daşnak qüvvələrinin işğalına və zülmünə məruz qalırdılar, onların Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin yanında olması qələbəni təmin edən əsas amillərdən biri ola bilərdi və hadisələrin sonrakı inkişafı bunu təsdiq etdi.

Düşmən üzərinə yeni hücumu iyun ayının 28-də başlamaq qərara alındı. Bu hücumu hazırlıq işə kifayət qədər sürətli aparılırdı. Müsüslü ətrafındakı hissə və bölmələrdən Müsüslü dəstəsi yaradıldı və o zaman podpolkovnik rütbəsində olan Həbib bəy Səlimov bu dəstənin komandiri oldu. 5-ci Qafqaz firqəsinin digər hissələri, həmçinin azərbaycanlılardan təşkil olunmuş könüllü hissələr də Göyçay ətrafına gətirilməli idi.

İyunun 26-da həyata keçirilən hücum hazırlıqlarından xəbər tutan düşmənlər hərbi təşəbbüsü əllərində saxlamaq məqsədilə iyunun 27-də Göyçay – Qaraməmməd şosesi boyunca 10-cu Qafqaz alayının üzərinə hücum keçdi.

10-cu Qafqaz alayı şose yolunun şimal tərəfində döyüş mövqeyi tutmuşdu. Cəbhəni gücləndirmək məqsədilə bura göndərilmiş 13-cü alay Göyçayla Bıdır kəndi arasında yerləşmişdir.

Bundan başqa, azərbaycanlılardan ibarət olan süvari və piyada qüvvələri Ləkiçiplaq və Qaraxızır məntəqələrində idilər.

Bolşevik-daşnak hissələri Göyçayın şimalından hücumu keçərək Qafqaz İslam Ordusu hissələrini mühasirəyə almağı planlaşdırırdı. Düşmənin bu planının qarşısını almaq üçün Veysəlli istiqamətində hücumu başlamaq, Bakı Soveti qüvvələrinə cinahlardan və arxadan zərbə endirmək, Ağsu-Qarameryəm yolunu kəsərək düşmənin geri çəkilməsinə mane olmaq barədə qərar qəbul edildi. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin 10-cu Qafqaz alayının sol cinahına keçmək təhlükəsi yarananda, ehtiyatda saxlanılan 25-ci tabor döyüşə qoşuldu. Bundan başqa, düşmən 13-cü alayın cinahlarına da zərbə vurmağı planlaşdırırdı və 5-ci firqə komandanlığı bunun qarşısını almağı Azərbaycan dəstələrinə tapşırırdı.

Bununla yanaşı, 13-cü alayın köməyinə bir süvari dəstəsi, Göyçayda olan Ağdaş döyüşçüləri və Müsüslü dəstəsinin bir hissəsi göndərilmişdi.

Bolşevik-daşnak qüvvələri Müsüslü dəstəsindən gələn köməyin qarşısını almağa cəhd etsələr də, buna nail ola bilmədilər. Əksinə, Bıdır istiqamətində irəliləyən düşmən qoşunlarının hərəkəti dayandırıldı. Bununla da Bakı Soveti qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusuna qəfil zərbə endirmək planları boşa çıxdı. Eyni vəziyyət 10-cu Qafqaz alayı cəbhəsində də müşahidə olunurdu. Bu da əks-hücumu keçmək üçün əlverişli imkan demək idi. Şübhəsiz ki, bu imkandan istifadə olundu, 10-cu və 13-cü alaylara əks-hücum əmri verildi.

İyunun 27-də qaranlıq düşənə qədər aparılmış döyüşlər nəticəsində 10-cu alay, Müsüslü dəstəsinin köməyi ilə düşmən qüvvələrini 3 km geriyyə atə, Əlikənd və Veysəlli kəndlərini nəzarət altına ala bildi.

İyunun 29-da 10 və 13-cü alaylar, Müsüslü dəstəsindən gəlmiş süvari bölmə və topçular hərbi əməliyyatları bərpa etdi. Məqsəd sol cinah və arxadan düşməyə zərbə vurmaqdan ibarət idi. Döyüşlərin başlanğıcından təşəbbüsü ələ alan Qafqaz İslam Ordusu hissələri düşməyə ciddi zərbələr endirdi və onu geri çəkməyə məcbur etdilər. Axşama qədər davam edən döyüşlər nəticəsində Qarameryəmin qərb hissəsi tamamilə, şərq hissəsi isə qismən düşməndən azad edildi.

Məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən bolşevik-daşnaklar iyunun 30-da iki ədəd topu və iki ədəd pulemyotu olan 1000 nəfərlik dəstə ilə Bozavand kəndi istiqamətindən Göyçay üzərinə qəfil hücumu keçdilər və şimal məhəllələri işğal etdilər.

Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin hamısı düşmənlə təmas xəttinə göndərildiyi üçün Göyçay ətrafında heç bir qüvvə saxlanılmamış və bolşevik-daşnak qüvvələri bundan istifadə etmişdilər. 5-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Mürsəl bəyin çevik şəkildə qəbul etdiyi qərarlar düşməyə uğurunu inkişaf etdirməyə imkan vermədi. İlk olaraq, Qazaxdan gəlmiş Azərbaycan süvarilərinə düşmən üzərinə getmək əmri verildi. Bunun ardınca, Qarameryəm ətrafındakı qüvvələrin bir hissəsi, ehtiyatda saxlanılan 25-ci tabor və bir rus səhra top taqımı da Göyçaya göndərilmişdi.

Əlavə olaraq, Ağdaş mövqə komandiri Ehsan bəyə oradakı süvariləri, piyada və topları da Göyçaya göndərmək əmr olundu. Qazaxdan gələrək dərhal döyüşə atılan süvariləri bolşevik-daşnaklar top və pulemyot atəşi ilə qarşılamaş və dəstə dağılmışdı. İyulun 2-də Nuru paşa Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramda Qazax süvarilərinin mübarizliyini və əzmkarlığını qeyd etmişdi. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Mürsəl bəy öhdəsində olan qərargah mühafizə taqımını da düşməyə qarşı

göndərdi. Öz növbəsində, Nuru paşa da Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə cəbhə xəttinə getməyi tapşırırdı. Sonuncu 300 süvari ilə Yevlaxa gəlmiş və buradan Nuxadakı miralay Yusif bəyə Qumtax-Padar istiqamətində, Gəncə ətrafında toplaşan könüllülərə isə Göyçaya doğru hərəkət etməyi əmr etdi, özü isə Ləki stansiyasına gələrək zəruri tədbirləri görməyə başladı. Nəticədə, 25-ci tabor və topçu taqımı, Ağdaşdan gəlmiş milli süvari və piyada qüvvələr, həmçinin Nazim bəylə Gəncədən gəlmiş 300 süvari Göyçayda bolşevik-daşnak qüvvələrinə ağır zərbə vurdu və onları geri çəkilməyə məcbur etdi. Düşmən Göyçaydan 5–6 km məsafəyə geriye oturduldu [6, s.301-302]. Beləliklə, iyunun 27-də başlamış və iyulun 1-nə qədər davam etmiş hərbi əməliyyatlar Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin qələbəsi ilə nəticələndi. Bu qələbə Azərbaycanın Bakı Sovetinin işğalı altında olan digər ərazilərinin də azad edilməsinin başlanğıcı oldu.

Nəticə

Cümhuriyyət Ordusunun əsas vəzifəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin olunmasından ibarət idi. Lənkəran qəzasında hakimiyyəti ələ keçirmiş rus ağqvardiyaçı zabitlər Cümhuriyyət hökumətini tanımaqdan imtina edirdilər. 1919-cu ilin avqustunda Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altında ordu hissələrinin həyata keçirdiyi uğurlu əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti Lənkəran qəzasında bərqərar olmuşdu. Azərbaycan Ordusu Zəngəzur və Qarabağda Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısının alınması istiqamətində də əhəmiyyətli addımlar atmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi işi sahəsində gördüyü işlər bu gündə öz əhəmiyyətini saxlayır və o zaman əldə olunan təcrübə müasir ordu quruculuğu prosesində də istifadə edilə bilər. Bu məqsədlə aşağıda göstərilənlər təklif olunur:

- 0 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu ilə bağlı elmi-tədqiqatları davam etdirmək;
- 0 Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı əraziləri azad etməyi qarşısına məqsəd qoymuş Azərbaycan hərbiçilərinə vətənpərvərlik ruhu aşılamaq, onların döyüş ruhunu yüksəltmək üçün Cümhuriyyət Ordusunun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatları müasir Azərbaycan Ordusunda təbliğ etmək;
- 0 müasir dövrdə peşəkar zabit kadrların hazırlanması prosesində Cümhuriyyət Ordusunun Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov və s. yüksəkçinli hərbiçilərinin keçirdiyi şərəfli və peşəkar yolun öyrənilməsinə diqqəti artırmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Азербайджанская Демократическая Республика: 1918–1920: армия. (Документы и материалы). – Баку: Азербайджан, – 1998. – 440 с.
2. Məmmədov, N. Şimali Qafqaz Respublikasının azad edilməsində Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun rolu // Hərbi Bilik, – 2014. №2, – s. 100-111.
3. Süleymanov, M. Nuru paşa və silahdaşları / M.Süleymanov. – Bakı, – 2014. – 360 s.
4. Süleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi: [2 cildə] / M.Süleymanov. – Tehran: Firuzan, c. 1. – 2014. – 760 s.
5. Azərbaycan tarixi (1900–1920-ci illər): [7 cildə] – Bakı: Elm, c.5. – 2001. – 672 s.
6. Süleymanov, M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / M.Süleymanov. – Bakı: Nurlar, – 2013.

Аннотация

Особенности военной структуры Азербайджанской Демократической Республики, части Кавказской Исламской Армии

Фаган Алиев

В статье рассматривается военная структура Азербайджанской Демократической Республики и ее особенности.

Ключевые слова: контракты, независимость, земля, территориальная оборона.

Abstract

Features of the military structure of the Azerbaijan Democratic Republic, units of the Caucasian Islamic Army

Faghan Aliev

The article examines the military structure of Azerbaijan Democratic Republic and its characteristics.

Keywords: contracts, independence, land, territorial defense.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.01.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.02.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 04.03.2019

UOT 930

1918-Cİ İLİN YAZINDA BAKI VƏ ŞAMAXIDA BOLŞEVİK-DAŞNAKLARIN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMILARIN TARİXİNDƏN

Nuranə Nəcəfova

Hərb Tarixi Muzeyi

E-mail: nadjafovanura@gmail.com

Xülasə. Məqalədə 1918-ci ilin yazında Bakı və Şamaxıda bolşevik-daşnakların türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımın tarixindən bəhs edilir.

Açar sözlər: soyqırımı, bolşevik-daşnak birləşmələri, türk-müsəlman əhalisi, müəssisələr məclisi, Bakı soveti.

1918–1920-ci illər törədilən soyqırımını Sovetlər Birliyi dövründə uzun illər boyu xalqdan gizli saxlanılmış və hadisələr təhrif olunmuşdur, bu da Müsavat hökumətinin xalqa zidd siyasətinin qarşısını almaq üçün addım kimi qiymətləndirilmişdir.

I Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Şərqi Avropanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət hökm sürürdü. 1917-ci ilin fevralında çar Rusiyası imperiyası devrildikdən sonra oktyabrın 7-də bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Qanlı qırğınlarla müşayiət olunan bütün bu hadisələr, azğınlaşmış bolşevikləri, eləcə də erməni daşnaklarını daha da həvəsləndirmiş və öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün əllərinə əlverişli fürsət düşmüşdü.

Bolşevik Rusiyası bir zamanlar çar üsul-idarəsinə tabe olan ölkələri və xalqları sovetləşdirmək adı altında öz tərkibinə qatmağa can atır, hakimiyyətdə təmsil olunan daşnak erməni millətçiləri isə Cənubi Qafqazda “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq planlarını həyata keçirməyə çalışırdılar. Bu planların həyata keçməsinə ən çox dəstək verənlər isə Moskvada bolşevik hökumətinin rəhbəri V.Lenin və daşnak bolşeviklərin Qafqazdakı ən fəal nümayəndəsi S.Şaumyan idi.

Rusiyada çar hökuməti devrildikdən sonra Almaniya və Avstriya cəbhələrində xidmət edən erməni əsgərləri öz silahlı dəstələri ilə birlikdə geri qayıdaraq Cənubi Qafqazda, xüsusən də Bakıda yerləşmişdilər. Onların məqsədi bolşevik daşnaklara hər cür köməklik göstərərək Bakı şəhərini ələ keçirmək və burada öz hökumətlərini yaratmaq idi. Bütün bu işlərə rəhbərlik etmək qatı millətçi-daşnak S.Şaumyana həvalə olunmuşdu. Erməni əsgərləri məqsədlərini həyata keçirəcəklərinə çox inanır və arxayınlıqla, hadisələri gözü ilə görmüş insanların dediyinə görə “... Bakının küçələrində belə bir mahnını oxuya-oxuya gedirlərmiş:

Bir, iki, Qafqaz oldu bizimki,
Bir, iki, Bakı oldu bizimki,
Dənizdən dənizə,
Qara dəniz, Aralıq dənizi,
Üstəlik Kirit adası.
Şimal sərhədimiz Voronej şəhəri,
Paytaxtımız Tiflis şəhəri,
Yaşa, çox yaşa Andranik paşa,
Andranik paşa, səni çox yaşa.” [1, s.81].

1918-ci ilin mart ayında Bakıda daşnak bolşeviklərin müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək planlarına da S.Şaumyan rəhbərlik edirdi. O, azərbaycanlıların milli partiyası olan “Müsavat”ın xalq içərisində günü-gündən artan nüfuzundan ehtiyat edir və hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışırdı. Tarix üzrə elmlər doktoru Aydın Balayev göstərir ki, bolşevik S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi müsavətçilərin “Əks-inqilaba qarşı mübarizə bürosuna”

daxil olmaq barədə xahişini rədd etsə də, xalq bunun əsl səbəbinin həmin nüfuz qarşısında yaranmış təhlükədən doğduğunu çox yaxşı dərk edirdi.

Qeyd edək ki, 1917-ci il 22, 29 oktyabr və 26 noyabr tarixində müvafiq olaraq Bakı Sovetinə, Şəhər Dumasına və Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilərdə də Azərbaycan milli qüvvələri qələbə qazanmışdı.

- Oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilmiş seçkilərin nəticələri belə idi:
- Müsavat – 9617 səs;
- Bolşeviklər – 3823 səs;
- Eserlər – 6305 səs;
- Məşeviklər – 687 səs;
- Daşnaksutyun – 5288 səs [2, s.10].

Seçkilərin nəticələrindən göründüyü kimi, “Müsavat” partiyası, hətta çoxmillətli Bakıda belə səslərin 40 faizinə qədərini toplamışdı.

Azərbaycan milli qüvvələrinin Bakıda yüksələn siyasi fəallığı bolşevik daşnakları, xüsusən də onların lideri Şaumyanı bərk narahat edirdi. Yaranmış bu təhlükəli vəziyyəti aradan qaldırmaq və hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün o, müsəlman millətindən olan əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirmək üçün planlar hazırlayırdı.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərən bolşeviklərin qarşıya qoyduqları əsas vəzifələrdən biri Qırmızı Ordunun beynəlmiləl dəstəsini yaratmaqdan ibarət idi. Beynəlmiləl dəstələr, əsasən, rusalardan və ermənilərdən təşkil edilirdi. Qırmızı Orduya çağırış işləri Avakyana, onun mərkəzi qərargahına rəhbərlik etmək isə A.Bağdasaryana tapşırılmışdı. 1918-ci ilin əvvəllərində Qırmızı qvardiyanın sayı 3500 nəfərə çatmışdı [2, s.10].

Azərbaycan milli hərəkatına qarşı mübarizədə real qüvvələrdən biri Bakıda toplanmış erməni-daşnak silahlı dəstələri idi. Bir tərəfdən Bakı şəhəri və onun ətrafında olan ermənilərin səfərbər edilməsi, digər tərəfdən isə döyüşlərdən tərxis olunan erməni əsgərlərinin cəlb olunması nəticəsində 1918-ci ilin mart hadisələri ərəfəsində Bakıda xeyli erməni-daşnak qüvvələri (S.Şaumyanın məlumatına əsasən, onların sayı, 3–4 min nəfər təşkil edirdi) cəmləşmişdir.

Tar.e.d. Bəxtiyar Nəcəfov araşdırmalarında qeyd edir ki, erməni Milli Şurası 1918-ci ilin martında cəbhədən dönmə erməni hərbcilərinə müraciət edərək onları Bakıda erməni-daşnak birləşmələri sırasında birləşməyə, silahını heç kəsə təhvil verməyərək özündə saxlamağa və vaxtı çatanda ermənilərin mənafeyi üçün onu düşməne qarşı yönəltməyə səsliyərdi [3, s.181].

Həmin günlərdə S.Şaumyan Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mücadiləyə başlamış milli qüvvələrə öz sərt mövqeyini bildirmiş və qırğınlar törədəcəyinə dair eyham vurmuşdu [4, s.95]. Bu hədələr Bakının bütün müsəlman əhalisinə ünvanlanmışdı. Bolşevik-daşnakların məqsədi Bakını bütünlüklə müsəlmanlardan təmizləmək və onu erməni dövlətinin tərkibinə daxil etmək idi. Şaumyan bu məqamda dinc əhali üzərinə hücumu keçmək üçün fürsət axtarırdı. Belə bir imkan 1918-ci ilin martında Bakıda Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatında iştirak edən zabidlərin Lənkəranda köüllü birləşmələrə “Evelina” gəmiyi ilə silah göndərilməsi zamanı baş verdi. Gəmi hərəkat etməyə hazırlaşarkən bir qrup erməni matros dəstəsi silahları müsadirə etmək məqsədilə gəmiyə daxil olmaq istərkən azərbaycanlı zabidlər buna mane olmuş və hər iki tərəf odlu silahlardan istifadə etmişdi. Bu insidentdən istifadə edən S.Şaumyan daşnak və bolşevik qüvvələrinə müsəlmanların üzərinə hücumu keçmək haqqında göstəriş verdi.

Bakı Sovetinin 6 min nəfərdən ibarət silahlı qüvvələri var idi. Onlardan 3–4 minə qədərini daşnak qoşun hissələri təşkil edirdi ki, onlar da Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi. Qırğınlara S.Şaumyan başda olmaqla Stepan Lalayev və Tatevos Əmiryan rəhbərlik edirdilər. Martın 29-dan başlanan qırğınlar, demək olar ki, Bakının hər bir tərəfini əhatə etmiş və 3 gün ərzində şəhərdə 12 min nəfər dinc müsəlman qətlə yetirilmişdi. Daşnak bolşeviklər qadın, uşaq, qocaya fərq qoymur, qarşılarına çıxan müsəlman əhalini yerindəcə güllələyir və süngüdən keçirirdilər. Bu dəhşətli mənzərəni görənələr söyləyirdilər ki, Bakının küçələrində insan qanı sel yerinə axır və öldürülmüş insanların cəsədləri qalaq-qalaq yığıldığından, sanki təpələri xatırladırdı.

1918-ci ilin yayından başlayaraq daşnak-erməni hərbi dəstələri Azərbaycan torpaqlarına – İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Qarabağda azərbaycanlı, türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı qırğınlar törətməyə başlamışdılar. Bakıda isə S.Şaumyanın başçılığı ilə bolşeviklər vətəndaş müharibəsinə hazırlaşdılar. Çünki daşnak-bolşevik qüvvələri Bakını ələ keçirməklə Cənubi Qafqazın əsl sahibinə çevrilə bilərdilər. Bu plana güclü hərbi dəstək verən V.Lenin Bakı neftinə sahib olmaqla Rusiyada öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə RSFSR hökuməti S.Şaumyana hər cür yardım etməyə hazır idi. Edilən yardımların içərisində hərbi və maddi yardım xüsusilə üstünlük təşkil edirdi.

1917-ci ildə Bakı sovetinə keçirilən seçkilərdə uğur əldə edə bilməyən daşnak-bolşeviklər silah gücünə hakimiyyətin ələ keçirilməsinə çalışırdılar. Bakıda yerləşən erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratdığı silahlı qüvvələrlə birləşdi. Bakıda mart qırğını ərəfəsində Qırmızı Ordunun qərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, “Daşnaksütyun” partiyasının üzvü Z.Avetisov idi. Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabıtları da silah və sursatları dəyər-dəyməzinə ruslara (molokanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar.

Bolşevik Avakyan, demək olar ki, komitəyə üz tutan bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı. Daşnak ermənilər artıq bir xeyli vaxt idi ki, silahlanırdılar və Bakının ermənilər yaşayan hissəsinə, ermənikəndə və onların yaşadığı ətraf kəndlərə silah, patron, pulemyot daşınırdı. Bütün bu olaylar S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı sovetinin təşkilatçılığı ilə baş verirdi.

1828-ci ildən 1918-ci ilədək, yəni çar Rusiyasının əsarəti altında olduğu 90 il ərzində azərbaycanlılar heç vaxt orduya çağırılmamışdı. Ona görə də azərbaycanlıların hərbi təcrübəsi, demək olar ki, yox idi. Belə bir vəziyyətdə tərədən dirnağa qədər silahlanmış və uzun müddət hərbi təcrübəyə malik olan ermənilərin qarşısına çıxmaq olduqca çətin idi.

1918-ci ildə Bakıda hakimiyyət uğrunda üç siyasi qüvvə arasında ciddi mübarizə gedirdi: birinci qüvvəyə daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər, ikinci qüvvəyə bolşeviklər və sol eserlər, üçüncü qüvvəyə isə müsəlman təşkilatları ilə ittifaqa girən “Müsəvat” partiyası daxil idi. Lakin mübarizənin şiddətli bir vaxtında birinci iki qüvvə erməni-rus bolşeviklərin rəhbərliyi altında müsəlmanlara qarşı birləşdilər.

1918-ci il martın 15-də S.Şaumyan çıxış edərkən *“Bakı soveti Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir”* demişdir [5, s.114]. Artıq 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına döndü.

Arxiv materiallarında da qeyd olunduğu kimi, erməni milli komitəsinin hərbi hissəsi adlandırılan və Yeqişa Paxlavununin rəhbərlik etdiyi erməni silahlı dəstəsi müsəlmanların yaşadığı ərazilərə atəş açmağa başlamışdı. Martın 29-da səhər tezdən, hələ müsəlmanların oyanmadığı bir vaxtda erməni əsgərləri hücumə keçdilər. Hücumə keçən ermənilər şəhərin “Kərpiçxana”, “Məmmədli” adlandırılan hissəsinə istiqamətlənmişdi. Burada yaşayan əhalinin, demək olar ki, hamısı müsəlman idi. Şəhərin bu rayonu və digər müsəlman yaşayan hissələri dənizdən “Ərdəhan” və “Jandır” hərbi gəmilərinin toplarından atəşə tutulurdu. Ermənikənd tərəfdən isə toplardan atəş açırdılar. Erməni hərbi hissə döyüşçüləri bolşevikləri müdafiə bəhanəsi ilə azərbaycanlılara amansızcasına atəşlər yağdırır və qəddarcasına divan tuturdu.

Rəsmi məlumatlara görə rus matrosları əvvəlcə müsəlmanlara qarşı çıxmaq istəmirdilər. Lakin ermənilər onları aldadaraq inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını qətlə yetiriblər. Lakin az keçməmiş matroslara aydın oldu ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıb, əksinə, onları müdafiə edib və yemək veriblər, yalnız bundan sonra top atəşi dayandırıldı. Bununla belə top atəşi nəticəsində şəhərin tikililəri və əhalisinə böyük ziyan dəymişdi. Bakı eləcə də Azərbaycanın başqa bölgələrində azərbaycanlıların amansızcasına qətlə yetirilməsinə və onların evlərinin qarət olunmasına rəhbərlik edən daşnaklardan biri də qatı cinayətkar Tatevos Əmirov olmuşdur.

1918-ci ilin avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X.Xoyskinin Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın sədri andlı iclasçı Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə Gəncə

dairə məhkəməsinin üzvləri İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən, 1918-ci ilin martında təkcə Bakı şəhərində daşnak-bolşeviklər tərəfindən 12 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirilmişdi.

N.Nərimanov “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlı əsərində yazırdı: *“Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o, milli qırğına çevrilə bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni milli hərbi hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üç gün vəhşilənmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş vermişdi. Nəticədə daşnaklar, yəni sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər. Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir”* [6, s.32-33].

Bakı sovetinin daşnak-bolşevik qüvvələri şəhərdə azərbaycanlılara qarşı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara böyük miqdarda ziyan dəymişdi. Belə ki, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid olan Təzəpir məscidi bombalanmışdı. Bakıda İsmailiyyə Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası, Şirvanşahlar Sarayı ansamblına daxil olan XIV əsrdə tikilmiş Keyqubad məscidi yandırılıb külə döndərilmişdi.

Beləliklə, 1918-ci ilin müxtəlif aylarında baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut edir ki, ermənilərin Azərbaycanın müsəlman-türk əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti planlı şəkildə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrində göstərilir ki, Stepan Lalayev 1918-ci il martın 19-da Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları qətlə yetirmişdilər [7, s.54].

Başqa bir şahidin ifadəsində isə həmin Lalayevin erməni silahlı dəstəsi Tatevos Əmiryan, Sergey Məlikov və Arustam Tarcumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şıx Babayevin evinin qarət edilməsi barədə əmr vermişdi.

Stepan Lalayanın cinayətlərini araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı faktik materiallar sübut edir ki, Lalayanın silahlı dəstəsi Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin göstərişi ilə dinc əhali üzərinə göndərilmiş və Bakıda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli və kütləvi qırğınlar törətmişdir.

Qırğınlar Bakı ilə yanaşı, regionlarda, Quba, Şamaxı, Göyçay, Salyan, Lənkəran, Naxçıvan, Zəngəzur və İrəvanda da dinc müsəlman əhaliyə qarşı xüsusi amansızlıqla icra olunurdu. Azğınlaşmış erməni daşnakları qadına, qocaya, uşaqlara aman vermir, onları müxtəlif işgəncə üsulları ilə qətlə yetirirdilər.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni vəhşiliyindən ən çox ziyan çəkən bölgələrimizdən biri də Azərbaycanın qədim yurd məskənlərindən biri olan Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan kəndləri olmuşdur.

Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Milli Şurasının sədri Ə.Xasməmmədov martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: Martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 nəfər yaxşı silahlanmış, top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yolboyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdı. Təcili hökumətin köməyi lazımdı [8, s.250].

1919-cu il martın 30-da Bakıda rus dilində nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində Şamaxı hadisələri ilə bağlı “Şamaxının son günləri” başlığı altında yazı çap olunmuşdu (“Азербайджан” qəzeti, №67. 1919-cu il). Həmin yazıda ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qırğınlar zamanı yaşanan faciələr əks olunmuşdu. Qəzet yazırdı ki, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah gətirir və bu silahları da sonradan öz həmyerlilərinə paylayırdılar. Qəzetin

məlumatına görə, 1918-ci ilin yanvarından buraya Bakıdan emissarlar gələrək, ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks-təbliğət aparmağa başlamışdılar. Onlar yalnız ermənilər arasında deyil, eyni zamanda malakan və yəhudilər arasında da təbliğət aparmışdılar ki, guya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Bunun müqabilində Şamaxıda azərbaycanlıların nə hərbi hissəsi, nə də silahlı dəstəsi var idi. Hətta, yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşıdurmanın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini səfərbər etmişdilər. Lakin S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələrini Şamaxıya göndərərək yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətdilər.

2001-ci ildə Ankarada Türkiyə Başbakanlık Dövlət Arxivinin Genel Müdirliyi tərəfindən nəşr olunmuş “Azerbaycan belgelerində erməni sorunu (1918–1920)” kitabında göstərilir ki, Şamaxı faciəsi Stepan Lalayev (Lalayan), Qariyel Karaoğlu, Gülbandov, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşalı Ağamalov, Sedrak Vlasov, Samuel Dalıyev, Petrosyan, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən törədilmişdir [9, s.54].

1918–1920-ci illər soyqırımını Sovetlər Birliyi dövründə uzun illər boyu xalqdan gizli saxlanılmış və hadisələr təhrif olunaraq, bu addımların Müsavat hökumətinin xalqa zidd siyasətinin qarşısını almaq üçün atıldığı bildirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyasının materialları da gizlədilərək yalnız müstəqillik illərində üzə çıxarılmışdır. Hadisələrə ilk dəfə doğru-düzgün, siyasi-hüquqi qiymət Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il martın 26-da imzalanmış “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında fərmanda öz əksini tapdı. Fərmanda deyilirdi: *“Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə etmişdir. Uzun illər gizli saxlanan, üzərinə qadağa qoymuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.*

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi, bir milyon qaçqının acınacaqlı vəziyyətdə yaşaması və bütün bu hadisələrə ABŞ və Qərb dövlətlərinin göz yumması, yaxud xristian təəssübkeşliyi ilə erməni mövqeyini müdafiə etməsi, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin (822, 853, 874, 884) ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi bir daha onu göstərir ki, dünyada xristian həmrəyliyi hələ də qalmaqda və Cənubi Qafqazda xristian Erməni dövləti haqsız olaraq müdafiə olunmaqdadır. Azərbaycan xalqı bu tarixi dərsərdən nəticə çıxarmalı, dostunu-düşməni tanımalı və parçalanmış torpağın müdafiəsini gücləndirməli, şərait yetişən kimi işğal olunmuş ərazilərini azad etməlidir” [10, s.250].

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən verilmiş bu fərman, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi tarixi cinayət əməllərinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi və dünya ictimaiyyətinə tanıtılması üçün geniş imkanlar yaratdı. İndiyə qədər müxtəlif arxiv və fondlarda saxlanan bir çox sənəd və materiallar üzə çıxarılaraq tədqiqatçılar tərəfindən nəşr olunmuş ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bir neçə xarici dillərə tərcümə edilərək dünyaya yayılan bu vacib sənədlər bu gün də öz təbliğati töhfəsini verməkdədir.

Ulu Öndərin layiqli davamçısı, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev bu gün Azərbaycanın daha da güclənməsi və müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün yorulmadan mübarizə aparır. Xalqımız qəti əmindir ki, istər sülh, istərsə də hərbi yolu ilə işğal olunmuş torpaqlarımız azad ediləcək və işğalçı erməni daşnaklarının cinayətkar soyqırım əməlləri bütün dünyada lənətlənəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, 1918–1920-ci illər soyqırımını nəticəsində daşnak-erməni hərbi dəstələri tərəfindən təkcə Bakı şəhərində 12 mindən çox günahsız müsəlman qətlə yetirilmiş, İrəvan, Şərur-Dərələyəz, və Qarabağda azərbaycanlı, türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı qırğınlar törədilmişdir. Erməni vəhşiliyindən ən çox ziyan çəkən bölgələrimiz Şamaxı, Quba, Lənkəran, Naxçıvan, Cəbrayıl, İrəvan şəhərləri olmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən verilmiş fərmanla ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi tarixi cinayət əməllərinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi və dünya ictimaiyyətinə tanıtılması üçün geniş imkanlar yaradılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Arzumanlı, V. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq / V.Arzumanlı, N.Mustafa. – Bakı, – 1998. – 280 s.
2. Балаев, А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917–1920 гг. / А. Балаев. – Баку, – 1990. – 342 с.
3. Наджафов, Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX веков / Б.Наджафов. – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 392 с.
4. Кочарли, Е.К. Исторический поворот в судьбах азербайджанского народа. Е.К.Кочарли. – Баку: Азернешр, – 1980. – 296 с.
5. Шаумян, С.Г. Статьи и речи. Баку: Красный Восток / С.Г.Шаумян. – 1929. – 305 с.
6. Nərimanov, N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair / N.Nərimanov. – Bakı: Azərneşr, – 1992. – 77 s.
7. Наджафов, Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX веков / Б.Наджафов. – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 392 с.
8. Baykara, H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda istiqlal mücadiləsi tarixi / H.Baykara. – Ankara: “Gençlik” Basın Evi, – 1975. – 289 s.
9. Ermeniler tarafından yapılan qetliam belgeleri (1919–1921) // Baş bakanlık. Osmanlı Arşivi. HRSVS 2878/77. – Ankara, – 2001, – 1376 s.
10. Azərbaycanlıların soyqırımını // Xalq qəzeti. 1998, 27 mart. №80.

Аннотация

**Геноцид тюрко-мусульманского населения Баку и Шемахи совершенный
большевиками-дашнаками в марте 1918 года
Нурана Наджафова**

В статье дается история геноцида, совершенного большевиками-дашнаками против тюрко-мусульманского населения Баку и Шемахи в марте 1918 года. Целью большевиков-дашнаков было очистить Баку от мусульман и включить его в состав Армении.

Ключевые слова: геноцид, большевистско-дашнакские соединения, тюрко-мусульманское население, учредительное собрание, Бакинский совет.

Abstract

**The genocide of the bolshevik-dashnaks against the Muslim Turkic
population in Baku and Shamakhi in March 1918
Nurana Najafova**

Article discusses the story of the bolshevik-dashnaks against the Turkish-Muslim population in Baku and Shamakhi in spring of 1918. The purpose of the bolshevik-dashnaks was to purge Baku entirely of Muslims and incorporate it into the Armenian state.

Keywords: genocide, the compounds of bolshevik-dashnaks, turkish-muslim population, council, The Baku Soviet.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.09.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.10.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 22.11.2019

UOT 37.0

LİDERLİYİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

polkovnik Rəşad Tahirov*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: rashad_tahirov1975@yahoo.com

Xülasə. Liderlik böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edən bir problemdir. Onun fəlsəfi anlayışı qədim zamanlardan başlamışdır. Liderlik anlayışı bir elm kimi yalnız IX əsrin əvvəllərində tədqiqat və təcrübə obyektinə çevrildi. Məqalədə liderliyin mahiyyəti haqqında əsas anlayışlar verilməklə, müxtəlif dövrlərdə liderlik anlayışı, onun təkamülü və əsas nəzəriyyələri açıqlanır.

Açar sözlər: lider, liderlik, məqsəd, nəzəriyyə, keyfiyyət, təsir, inam, davranış, şərait, etik, əxlaq.

Tarixən hər bir xalqın həyatı müəyyən mənada ona rəhbərlik etmiş böyük siyasi, dini liderlərin və parlaq şəxsiyyətlərin çoxşaxəli fəaliyyətində təcəssümünü tapmışdır. Tarixin bütün dövrlərində fundamental dəyişikliyin, yeniliyin aparıcısı dahi şəxsiyyətlər, liderlər olmuş və bu gün də belədir. Liderlər təkcə praktiki və siyasi fəaliyyətlərinə görə deyil, həm də rəşadlı düşüncə, zamanın nəbzini tutmağı bacaran, tarixi zərurəti görən, kütləni öz ardınca apara bilən şəxs kimi hər zaman seçiliblər. Tarixin müxtəlif mərhələlərində milyonların içərisində öz uzaqgörənliyi, qətiyyəti və iradəsi ilə seçilən bu şəxslər (liderlər) baş verən hadisələrə təsir edə bilmiş, onun istiqamətini düzgün məcraya yönəltməyi bacarmışlar. Liderliyin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Bernard Bass belə demişdir: *“Dahi liderlər sivil cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır”* [1, s.97]. Bu səbəbdən liderlik məsələsi hələ qədim dövrlərdən filosofların, ayrı-ayrı zəka sahiblərinin, tədqiqatçıların, hətta adi insanların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar dahi şəxslərin fəaliyyət və uğurlarından ilham alaraq liderliyin mahiyyətindən doğan keyfiyyətləri dərk etməyə çalışmışlar. Sürətlə dəyişən və qloballaşan müasir dünyada hər bir sahədə, mürəkkəb və dolaşq məsələlərin həlli üçün səriştəli liderlərə tələbat daha da artmışdır.

Liderlik anlayışı XX əsrdən etibarən siyasi və dini mahiyyətin həddlərini aşmış, idarəetmənin bütün səviyyələrini əhatə etmişdir. Hal-hazırda liderliyin uğurla tətbiqi, böyüklüyündən və növündən asılı olmayaraq, bütün təşkilatlarda zərurətə çevrilmişdir. Xüsusilə təşkilatlara yeni işçi götürdükdə, idarə ediləcək işlərdə yaradıcı, güclü ünsiyyət, komanda işi, özünəinam, təşəbbüs və məsuliyyət kimi liderlik xüsusiyyətləri ön plana çıxmaqdadır. Hadisələrin sürətlə cərəyan etdiyi müasir dövrdə güclü liderlik qabiliyyəti olmayan rəhbərin idarə etdiyi təşkilatın fəaliyyəti uğursuzluqla nəticələnər. Böyük liderlik gücünə malik insanların təşkilatın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını və bunun sayəsində təşkilatda müsbət işlərin görüldüyünü demək mümkündür. Bu səbəbdən liderlik anlayışı xüsusi aktualıq kəsb edir.

Haqqında çox sayda əsərin olmasına, söhbət və müzakirələrin aparılmasına baxmayaraq, bu fenomen “qeyri-müəyyən, dəqiq olmayan və çox vaxt səhv başa düşülən” [2, s.4] bir problem kimi qalmaqdadır. Liderliyin mahiyyətini, inkişafını və onu meydana gətirən amilləri başa düşmədən mühakimə yürütmək çətindir.

Liderliyin mahiyyətini dərk etmək üçün onun inkişaf tarixini bilmək lazımdır. Bu anlayışın inkişafını üç mərhələyə bölmək olar: teoloji, fəlsəfi və elmi. Teoloji yanaşma sivilizasiyanın ilk yarandığı dövrlərdə meydana gəlmişdir. Bu yanaşmaya görə lider ilahi qüvvəsinə malik bir hökmdar və ya dini rəhbərdir. Bu səbəbdən o vaxt hökmdar və dini rəhbərlər ilahiləşdirilərək tanrıya bərabər bir sima kimi göstərilirdi. Qədim insanlar düşünürdülər ki, hökmdarların ixtiyarında olan hədsiz hakimiyyət səlahiyyəti, ona tanrı tərəfindən verilib.

Tədricən sosial həyatın bütün təbəqələrində baş verən dinamik dəyişiklik və sosial münasibətlərin intensivləşməsi fonunda liderlik fenomeninə yeni fəlsəfi yanaşma meydana gəldi. Həmin vaxtlarda hökmdarlar haqqında teoloji mif tədricən dağılmağa başladı. Bunun əvəzinə Qədim

dünyanın mütəfəkkirləri “yaxşı lider” olmaq üçün rəhbərin təşkilati və idarəetmə qabiliyyəti haqqında düşünməyə başladılar. Qədim Misirin “Ptaxotəbin hikmətli sözləri” kitabını, Hindistanın “Artaxaştra” traktını, həmçinin qədim Çində tərtib edilən müxtəlif traktat və təhlilləri liderliyə ilk fəlsəfi yanaşma nümunəsi kimi göstərmək olar .

“Ptaxotəbin hikmətli sözləri” kitabı b.e.ə. 2300-cü ildə qədim Misirdə 5-ci xanədan Firavun İzezinin vəziri Ptaxotəb tərəfindən gənc nəsillərə bir tövsiyə kimi yazılmışdır. Həmin kitab bir neçə bölmədən ibarətdir. Bunlardan doqquzuncu bölmə yaxşı rəhbər olmaq üçün məsləhətlərdən ibarətdir. Bu bölmədə müasir liderlik üçün faydalı hesab edilən hikmətli sözlər vardır [3, s.2]:

- əgər sən yaxşı rəhbər olmaq istəyirsənsə, həvalə olunan bütün işlərə məsuliyyətlə yanaş. Ancaq bu yolla sən uğur əldə edəcəksən;
- əgər sən səlahiyyət sahibisənsə, sənə müraciət edən insanları səbirlə axıra kimi dinlə. Onların bütün fikirlərini, xahişlərini və niyyətlərini dinləmədən buraxma;
- əgər sən bir çox insanlara rəhbərlik edirsənsə, yaxşılıq üçün səy göstər, göstərişlərində pislik olmasın.

Liderin xüsusiyyətləri haqqında fikirlərə b.e.ə. 321–297-ci illərdə Hindistanda kral Chandragupta Mauryanın baş məsləhətçisi Kutlaya (Vişnagupta) tərəfindən tərtib edilən “Artaxaştra” adlı siyasi traktatında da rast gəlmək olar. Müəllifə görə lider “bilikli, dürüst, ədalətli, xoşxasiyyətli, sözündə bərk, nəcib, səxavətli, əzmkar və yüksəkiradəli olmalı, cəld hərəkət etməli və ətrafında lazımız adamları toplamamalıdır” [4, s.5].

Qədim Çinin dahi filosofu, b.e.ə. 601–531 illərdə yaşamış Konfutsi Lao Dzi öz əsərlərində ölkə rəhbərlərinin insanlarla davranışı və onlara qarşı məsuliyyətləri haqda müxtəlif məsləhətlər vermişdir.

Konfutsi “Ədəbi Toplusu”nda liderlik keyfiyyətlərində çox geniş toxunmuş və bu haqda çox maraqlı fikirlər yazmışdır. O, liderləri əxlaq baxımından nümunə olmağa, nəyin düzgün-nəyin səhv olduğunu öyrətmək üçün həvəsləndirmə və ya cəzalandırma tədbirlərdən düzgün istifadə etməyə çağırırdı. O, deyirdi:

“İnsanların fəaliyyətlərini qanun və cəzalarla nizamlasan, onlarda qorxu hissi yaranacaq, səhv işlər görməkdən çəkinəcəklər, amma şərəf və məsuliyyət hissindən məhrum olacaqlar. Digər tərəfdən xeyirxahlıq və hörmətlə yanaşma insanlarda məsuliyyət hissi yaradır və onları səhv işlərdən çəkindirir” [5, s.2].

Lao Dzinin qədim Çin fəlsəfəsinə əsaslanaraq yazdığı “Tao Te Dzin” adlı siyasi traktatında yaxşı rəhbər olmanın mahiyyəti haqqında fikirlər, günümüzdə liderlik baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin fikirlərin bəziləri aşağıdakıdır:

- ən yaxşı lider, şəxsi maraqlarına xidmət edən və mövqeyini bərkitməklə məşğul olan deyil, səylərini kollektivin xeyrinə yönəldən rəhbərdir [6, s.12];
- lider o vaxt yaxşı hesab edilir ki, onun mövcudluğundan insanların çox da xəbəri olmasın. Amma o, bütün işləri yerinə yetirir, məqsədinə nail olur və bundan sonra hər kəs “biz bunları özümüz etdik” deyirlər [7, s.2].

Qərbdə liderlik anlayışı qədim Yunan filosofları Sokrat, Platon və Aristotelin fikirlərinin təsiri ilə inkişaf etmişdir. Onlar müxtəlif fəlsəfi yanaşmalarla rəhbərin cəmiyyət və dövlət strukturunda yerini və vəzifəsini, onların mənəvi keyfiyyətlərini araşdıraraq, əsl lider olmanın əsaslarını və dəyərlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Sokrat cəmiyyətin firavanlığını və tərəqqisini ağıllı, müdrik və dürüst hökmdarda görürdü. Onun fikrincə, peşəkarlıq və ya səriştə liderlik mövqeyini tutmaq və məsuliyyətini dərk etmək üçün birinci şərtidir. O, müdrikliyi liderliyin əsası sayırdı. Ümumiyyətlə, Sokrat tarixdə ilk dəfə olaraq bizim bu gün liderliyin funksiyaları sayılan altı vəzifəni müəyyənləşdirmişdir [8, s.29-30]:

- düzgün iş üçün düzgün adamı seçmək;
- günahkarları cəzalandırmaq, yaxşılıarı mükafatlandırmaq;
- tabeliyində olanların rəğbətini qazanmaq;
- müttəfiqləri və köməkçiləri cəzb etmək;
- tərəfdarlarının nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq;

– öz işində əzmkar və fəal olmaq.

Heç şübhəsiz, liderlik haqqında fikirlərin formalaşmasında İntibah dövrünün görkəmli İtalyan siyasi xadimi, yazıçısı, tarixçi, hər b nəzəriyyəçisi Nikkolo Makiavellinin “Şahzadə” adlı əsərindəki fikirlər mühüm rol oynamışdır. Bu kitabda o, ilk dəfə olaraq liderlik keyfiyyətlərini sistemli analiz edərək, dövlətdə hökmdar rolunu nəzəri baxımdan şərh etmiş və ölkəni effektiv idarə etmək üçün praktiki məsləhətlər vermişdir. Həmin vaxtdan beş əsrdən artıq keçsə də, “Şahzadə” əsəri hələ də mübahisələr doğurur. Makiavellinin bu kitabı hansı məqsədlə yazdığı hələ də dəqiq bilinmir. Bəzi tədqiqatçılara görə, yazıçı əsərdə dolayı yollarla tiranlarının pis davranışlarını göstərmək istəmişdir. Bəziləri isə, kitabın siyasi çəkişmələrlə dolu olan dövlətdə rəhbərə yol göstərmək üçün yazıldığını iddia edirlər. Hətta o vaxt Florensiya Respublikasına rəhbərlik edən Mediciilər ailəsini məmnun etmək üçün yazıldığını deyənlər də var. Amma məqsəd nə olursa-olsun bu möhtəşəm kitab liderliyə tam yeni yanaşma və innovativ fikirlər baxımdan dövrün ən qabaqcıl əsərlərindəndir. Kitabda öz əksini tapan ideal rəhbərin surəti, siyasətdə əxlaq dəyərləri bərsində bəzi fikirlər uzun müddətdir ki, öz aktuallığını saxlayır. Müəllifin fikrincə, dövlət maraqları şəxsi maraqlardan üstündür və ideal hökmdar öz xalqına qarşı mərhəmətli, səmimi, məlahətli və alicənab olmalıdır. Ona görə liderlər xalqın dəstəyinə arxalanmalıdırlar. Çünki hər hansı bir fəaliyyətin dəstəksiz icrası çətin olur. Makiavelli xalqın güclü və müstəqil olmasını istəmişdir. O hesab edirdi ki, insanlarda elə keyfiyyətlər formalaşdırmaq lazımdır ki, hökmdar onlarla istədiyi kimi rəftar etməsin. Bu fikirlərdə müasir liderliyin üç prinsipini görmək olar: ümumi maraqların üstünlüyü, tərəfdarların dəstəyi və onların yetişdirilməsi. Amma kitabda mübahisəli və ziddiyyətli fikirlər də çoxdur. Bunlar müəllifin hökmdara hakimiyyətin və hərtərəfli nəzarətin saxlanılması üçün verdiyi praktiki məsləhətlərdir. Makiavelli siyasi ədəbiyyatda hakim yer tutan “siyasətin əsasında ədalət və əxlaq dayanır” fikrini təkzib edərək, lider tərəfindən hakimiyyətin hər bir vasitə ilə əldə edilməsi və saxlanılmasının tərəfdarı olmuşdur [9]. Onun fikrincə, “nəticə istifadə edilən vasitələrə haqq qazandırır” və məqsədinə nail olan hökmdarın istifadə etdiyi yollar insanlar tərəfindən hörmətlə qarşılənib qəbul ediləcəkdir. Bu səbəbdən, Makiavelli kitabda rəhbərlərə müvəffəqiyyət əldə etmək və dövlətin mənfəəti üçün ehtiyac olduqda hiyləgər, ikiüzlü, sərt, qəddar və riyakar olmağı tövsiyə edirdi. O, yazırdı [10]:

– *“Dövlət rəhbəri, yeni, insanların yaxşı hesab etdiyi şeyləri yerinə yetirməli deyil, hətta dövlətin mənfəəti naminə o, tez-tez öz vədinə, mərhəmətə, xeyirxahlığa və imana qarşı çıxmağı bacarmalıdır;*

– *bütün yaxşı keyfiyyətlərin hökmdarda olması vacib deyil, əsas odur ki, o, insanların görmək istədiklərini məharətlə nümayiş etdirmək üçün artistlik qabiliyyətinə malik olsun;*

– *əgər hökmdar hakimiyyətini qoruyub, saxlamaq istəyirsə, o, ehtiyac yarandıqda, yaxşılığı kənara qoyub qəddarlığa əl atmağı bacarmalıdır;*

– *şir tələlərə, tülkü isə canavarlara qarşı gücsüzdür, deməli, hökmdar tələləri görmək üçün tülkü kimi hiyləgər, canavarları qorxutmaq üçün isə şir kimi cəsarətli olmalıdır.*

– *hökmdar üçün insanları qorxu altında saxlamaq, onların sevimlisi olmaqdan daha təhlükəsizdir”.*

İndi çoxları hesab edirik ki, bu fikirlər etik normalara uyğun deyil. Amma Makiavellinin məsləhətlərini başa düşmək üçün onun yaşadığı dövrü və yeri nəzərə almaq lazımdır. Makiavelli XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində İtaliyanın Florensiya şəhərində yaşamış və dövlət xidmətinə daxil olmuşdur. Onda İtaliya vahid bir dövlət deyildi və bir-biri ilə daxildən siyasi çəkişmələrlə dolu kiçik şəhər dövlətlərindən ibarət idi. Belə bir şəraitdə hakimiyyət tez-tez dəyişir, xarici qüvvələrin müdaxiləsi artır və ölkədə qeyri-stabillik hökm sürürdü. Bir vətənpərvər vətəndaş kimi, Makiavelli ölkədə birliyin və stabilliyin olmasını istəyirdi. Ölkədəki real vəziyyətə əsaslanaraq o, belə qənaətə gəldi ki, əgər hökmdar hakimiyyətini möhkəmləndirmək istəyirsə, şəraitə uyğun davranmalı və yerinə görə sərt, hiyləgər, ikiüzlü, qəddar olmalıdır. Yəni, lider şəraitə uyğun vasitələrə hədəf seçməyi bacarmalıdır. Makiavellinin bu fikrinin “Davranış” və “Situasiya” kimi müasir liderlik nəzəriyyələrinə oxşarlığı çoxdur. Həmin nəzəriyyələr liderin şəxsi keyfiyyətlərini kənara qoyaraq onun davranışını, şəraitə uyğun adaptasiya olunmasını və keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini əsas götürür. Kromvell,

Napoleon və digər dahi siyasətçilər Makiavelli tərəfindən hökmdarlar üçün hazırlanmış məsləhətləri, əsasən, hiyləgərliyin, gücün və mərhəmətin məharətlə uyğunlaşdırılmasını çox yüksək qiymətləndirərək öz işlərində tətbiq etmişlər.

Makiavellidən sonra yaxşı hökmdar haqqında fikirlər J.Lokk, Ş.Monteskye, F.M.Volter kimi filosof və mütəfəkkirlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Şarl Monteskye yazırdı: “Hökmdar ağılları yükləmək əvəzinə, qəlbləri fəth etməlidir”.

Liderliyə ilk elmi yanaşma qərbdə sənaye dövrü ilə başlamış və bu günədək bir neçə elmi nəzəriyyə irəli sürülmüşdür. Bunlardan ən əsasları “Dahi Şəxsiyyət”, “Keyfiyyət”, “Davranış” və “Situasiya” nəzəriyyələridir. Liderlik elminin tarixi sənaye dövrü ilə üst-üstə düşməsi təsadüf deyildi, çünki artıq köhnə üsulların sürətlə dəyişən cəmiyyətdə effektiv idarəetməni təmin etməyi başa düşülmüşdü. Yeni üsulların tapılması, tətbiq edilməsi ehtiyacı liderlik haqqında elmi tədqiqatların aparılmasının aktuallığını ön plana çıxarmışdı. İntuisiyaya və qəbul olunmuş qaydalara əsaslanmaq əvəzinə tədqiqatçılar liderliyi anlamaq və onu meydana gətirən amilləri öyrənmək üçün elmi yanaşmadan istifadə etməyə başladılar. Müasir liderlik elminin təməli “Dahi Şəxsiyyət” və “Keyfiyyət” nəzəriyyələri ilə qoyulmuşdur. Sonradan meydana gələn digər nəzəriyyələr onların təkamülüdür.

Qeyd edildiyi kimi, hazırda qəbul edilən liderlik anlayışına aid ilk yazılı elmi mənbələr XIX əsrin ortalarında yaranmışdır. Həmin mənbələrdə fəvqəladə qabiliyyət və xüsusiyyətləri ilə cəmiyyətlərə və tarixə istiqamət verən dövlət, hərbi və din adamları kimi dahi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri öyrənilərək təhlil edilmişdir. Bu səbəbdən onu “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsi adlandırmışlar. “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsinə əsasən liderlərin adı insanlardan fərqli olaraq, üstün zəka, özünəinam, fiziki güc, xarizm, cazibə, cəsarət, əqidə kimi xüsusiyyətlərə irsən sahibdirlər və bu xüsusiyyətlər sayəsində fəvqəladə işlər bacarmaqla tarixdə böyük izlər qoymuşlar. 1840-cı ildə Şotlandiya filosofu və tarixçisi Tomas Carlinin yazdığı “Qəhrəmanlar haqqında”, “Qəhrəmanlara sitayiş” və “Tarixdə Qəhrəmanlıq” adlı əsərlərin bu nəzəriyyənin yaranmasına böyük təsiri olmuşdur. O, əsərlərində ilahiləşdirilmiş qəhrəman, Peyğəmbər, yazıçı, ruhani, filosof kimi dahi şəxslərin tərcümeyi-hallarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bəşər tarixi bu insanların fəaliyyətlərinə əsaslanır və dünyada mükəmməl, hazır görünən hər bir maddiyyatın mənbəyi həmin insanların zehni fəaliyyətlərinin məhsuludur. Tomas Çarlidən başqa, Sidni Huk, Fridrix Adams Vud, Leon Bloy, Hegel və bir çox filosoflar öz əsərlərində buna bənzər fikirlər irəli sürmüşlər. Ümumilikdə, “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsi aşağıda qeyd olunan üç fərziyyəyə əsaslanır [2, s.17]:

- dahi insanlara yüksəlmək və liderlik imkanı verən xüsusiyyət və keyfiyyətlər irsidir, sonradan əldə edilmir;
- liderlik nəsilən-nəslə ötürülür və sadə insanların lider olabilmə imkanı çox azdır;
- böyük şəxslər, əsasən, tarixin ən çətin mərhələsində, dövləti və xalqı xilas etməyə ehtiyac olduqda ortaya çıxırlar.

Yaranmasından uzun müddət keçməsinə, eyni zamanda müəyyən tədris proqramları və təlimlə liderlik sənətinin inkişafının mümkünliyünün sübuta yetirilməsinə baxmayaraq, müasir dünyada “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsinin tərəfdarları kifayət qədər çoxdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev, Mustafa Kamal Atatürk, Uinston Çörçil, Franklin Ruzvelt kimi nailiyyətləri ilə dünya tarixində iz qoymuş şəxsiyyətlərin liderlik fenomeni tədqiqatçıların daim diqqətindədir. Dahi liderlərin həyat və fəaliyyəti, gördükləri işlərin öyrənilməsi göstərir ki, tarixdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlər müəyyən xalqın taleyində həlledici rol oynayır və ictimai hadisələrin axarını dəyişə bilirlər. Görkəmli alim və publisist Dr. Hensli “St Andrews” Universitetində auditoriya qarşısında çıxışında demişdir: “*Bu bir faktdır ki, bəzi insanlar anadangəlmə üstünlüyə malikdir və bu onlara öz müasirlərinə təsiretmədə hakim mövqe verir və etibarlı liderliyi təmin edir*” [11, s.13].

İrsi şəxsi keyfiyyətlərə əsaslanan “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsi digər oxşar “Keyfiyyətlər” nəzəriyyəsinin yaranmasına və inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, ötən əsrin 20–30-cu illərində tədqiqatçı alimlərin söyləri liderliyi təmin edən anadangəlmə fərdi keyfiyyətlərin müəyyən edilməsinə cəmləşmişdi. Onlar iddia edirdilər ki, liderlər sırayı insanlardan fərqli olaraq, konkret fiziki, sosial və

şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bunlarda xarici görünüş, boy, fiziki güc irsidir, biliklər sistemi isə təcrübədən və təhsil səviyyəsindən asılıdır. “Keyfiyyətlər” nəzəriyyəsinə görə insanda müəyyən fiziki, şəxsi və sosial liderlik keyfiyyətləri anadangəlmədir və sonradan formalaşdırılır. 40 ildən çox davam edən araşdırmalar nəticəsində bir çox şəxsi, fiziki, sosial keyfiyyətlərin, həmçinin bacarıqların siyahısı tərtib edilmişdir. Aparılan araşdırmalarda ən çox rast gəlinən keyfiyyətlər aşağıdakılardır [12, s.7]: bilikli olmaq; özünəinam; qətiyyətlilik; dürüstlük və səmimiyyət; ünsiyyətlilik.

“Keyfiyyətlər” nəzəriyyəsi üzrə geniş tədqiqatlar aparan məşhur sosioloq alim R.M. Stogdil araşdırmalarının sonunda belə qənaətə gəlmişdir ki, uğurlu liderliyi təmin edən konkret keyfiyyətlər yoxdur, belə ki, liderin nümayiş etdirdiyi keyfiyyət onun düşdüyü şəraitə uyğun olmalıdır. Bir şəraitdə müvəffəqiyyət əldə edən lider, başqa yerdə uğursuz ola bilər.

R.M.Stogdildən başqa, Kurt Levin, Fred Fiedler və Bernard Bass kimi alimlərin fikrincə, bir şəxsi lider kimi formalaşdırılan və onun fəaliyyətinə istiqamət verən mövcud olduğu şəraitdir və əsl lider şəraitə uyğun keyfiyyət nümayiş etdirməlidir.

Liderliyin müəyyənləşdirilməsində şəxsi xüsusiyyət və bacarıqların yetərsizliyini gören elm adamları, çətin şəraitlərdə qrupu müvəffəqiyyətə aparan lider davranışlarını araşdırmağa başladılar. Bu səbəbdən meydana gələn növbəti nəzəriyyənin adı “Davranış” oldu. Liderliyi izah etməyə çalışan bu nəzəriyyədə fikir ondan ibarətdir ki, liderə uğur qazandıran və onu təsirli edən şəxsi keyfiyyətlərdən çox, onun davranışlarıdır. Bu davranışlara liderin tabelikdə olanlarla ünsiyyət qura bilməsi, səlahiyyətlərini tətbiq etmə üsulu, planlama və nəzarət qaydası kimi məsələlər aiddir. Əgər “Keyfiyyətlər” nəzəriyyəsi liderin nə olduğunu izah etməyə çalışırsa, “Davranış” nəzəriyyəsi liderin nə və necə etdiyinə dair suallara cavab axtarır. “Davranış” nəzəriyyəsi, əvvəlki nəzəriyyədən fərqli olaraq, liderlik üçün vacib olan davranışların təlim və tərbiyə yolu ilə formalaşdırılmasını və inkişafını mümkün sayırdı. Aparılan araşdırmaların nəticəsində iki fərqli ölçüdə liderlik üslubu müəyyənləşdirildi: tapşırıqə yönəlmiş davranış, insan resurslarını və ya münasibətləri üstün tutan davranış. Birincidə liderin tapşırıqə icra etməsi və məqsədə nail olması əsas götürülür. İkincidə isə lider insanlara qayğı, münasibəti əsas götürərək, tapşırıqə icrasında işçilərin ehtiyaclarını, istəklərini və problemlərini nəzərə alır. “Davranış” nəzəriyyəsi liderlik üçün uyğun sayılan bir neçə davranışların tərifini vermişdi, lakin hansı davranışın hansı şəraitdə daha effektiv olacağını müəyyən etməmişdir.

Aydın oldu ki, “Keyfiyyətlər” və “Davranış” nəzəriyyələri liderin əsas keyfiyyətlərini və davranışlarını müəyyən etməyə yetərli olmamışdır. Bu səbəbdən 1950-ci illərdən sonra liderlik mövzusunda araşdırma aparanlar əvvəlkilərdən fərqli olaraq, tədqiqatlarına ətraf mühitin amillərini və şəraitin təsirini əlavə etdilər. Həmin tədqiqatların nəticəsində yeni “Situasiya” nəzəriyyəsi meydana gəldi. Liderliyi izah etməyə çalışan bu nəzəriyyəyə görə uğurlu lider mövcud şəraiti, tabeliyində olanların məqsədini, istedad, bacarıq və gözləntilərini, qurumun xüsusiyyətlərini, öz şəxsiyyət və təcrübəsini nəzərə alaraq dörd davranış üslubundan birini seçməlidir. Bunlar “Davranış” nəzəriyyəsinə qeyd edilən tapşırıqə yönəlmiş, yaxud insan resurslarını və münasibətləri üstün tutan davranışların kombinasiyasıdır. Uyğun üslubun seçimi, əsasən, tərəfdarların hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Həmin üslublar aşağıdakılardır [2, s.70]:

– göstəriş vermə üslubu. Bu üslub tərəfdarların hazırlıq səviyyəsi aşağı olduqda tətbiq edilir və lider avtoritar olur. O, məqsədə nail olmaq üçün tabelikdə olanlara ətraflı təlimat verir və işin gedişatına, icrasına yaxından nəzarət edir;

– öyrətmə üslubu. Bu üslub tərəfdarların hazırlıq səviyyəsi orta olduqda tətbiq edilir. Lider tabelikdə olanları təlimatlandırmaqla yanaşı, məsləhət verir, tapşırıqə və qərarının mahiyyətini izah edir;

– dəstəkləmə üslubu. Bu üslub tərəfdarların hazırlıq səviyyəsi yüksək olduqda tətbiq edilir və lider demokratik yol tutur. Lider tabelikdə olanların fikirlərini, təkliflərini nəzərə alır, qərar vermə prosesinə cəlb edir, onların fərdi bacarıq və etibarını inkişaf etdirir;

– həvalə etmə üslubu. Bu üslub tərəfdarların hazırlıq səviyyəsi çox yüksək olduqda tətbiq edilir. Lider liberal olur və bütün cavabdehliyi məsul şəxslərə verir, tapşırıqə icrasına və insanların ehtiyaclarına az diqqət yetirir.

“Dahi şəxsiyyət”, “Keyfiyyətlər”, “Davranış” və “Situasiya” nəzəriyyələri liderlik üzrə tədqiqatların əsasını təşkil edir. Amma liderlik fenomenini haqqında araşdırmalar bunlarla bitməmişdir və yeni nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Yeni nəzəriyyələr liderlərin günümüzdə cəmiyyətdə baş verən sürətli dəyişiklərə adaptasiya olmasını və müvafiq qərarların qəbul edilməsini əsas götürür.

Nəticə

Məqalədə liderliyə müxtəlif tarixi yanaşma və ilkin elmi nəzəriyyələrin təhlili göstərir ki, “Dahi şəxsiyyət” nəzəriyyəsinə görə liderlik sadəcə seçilmiş şəxslərə məxsusdur. “Keyfiyyətlər” nəzəriyyəsi liderliyi təmin edən universal şəxsi keyfiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. “Davranış” nəzəriyyəsi liderin davranışı və fəaliyyətini, “Situasiya” nəzəriyyəsi isə şəraitə uyğun davranışı əsas götürmüşdür.

Müxtəlif ədəbiyyatın təhlili liderlik anlayışının geniş mənə daşdığı və sosial qrupda təsiretmə prosesi olduğunu göstərir. Lider şəxsi təsiretmə keyfiyyətləri ilə həmin qrupdakı insanları istiqamətləndirən və birləşdirən şəxsdir. Tədqiqatlarda liderliyi təmin edən konkret keyfiyyətlərin və davranışların təyin edilməsi mümkün olmasa da, bəllidir ki, uğurlu liderlər digər şəxslərdən mühüm xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Mövzu ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar müasir liderlik keyfiyyətlərinə aşağıdakıları aid etməyə əsas verir: dərin düşünmə bacarığı və peşə biliyi, özünəinam, motivasiyaetmə və inandırma, inadkarlıq, təşəbbüskarlıq, enerjili, ünsiyyətli, dürüst və şərəfli olma, idarə etməyə canatma, uzaqgörənlik və şəraitə uyğunlaşma.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Landis, E.A., Deborah H., Maurice R.H. A synthesis of leadership theories and styles // Journal of Management Policy and Practice 15, – 2014. – No. 2. – s. 97-100.
2. Richard, L.D. The Leadership Experience. Sixth Edition / L.D.Richard. – Canada: Cengage Learning, – 2015. – 507 p.
3. “Teaching of Ptahhotep”. The Introduction: [Electronic resource] / 19.04.2019. URL: <https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/literature/ptahhotep.html>.
4. Дмитрий, Выдрин. Актуальная Архашастра: [Электронный ресурс] / 09.09.2019. URL: <http://wap.tradicia.forum24.ru/?1-7-0-00000001-000-0-0>.
5. Edward W. The analects of Confucius <http://library.umac.mo/ebooks/b33318098.pdf>.
6. Ping, P.F, Tsui A.S. Liu J., Li L. Pursuit of Whose Happiness? Executive Leaders’ Transformational Behaviors and Personal Values: [Electronic resource] / Pdf file. – 05.05.2019. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.827.7056&rep=rep1&type=pdf>.
7. Shinagel, M. The paradox of leadeship: [Electronic resource] / 31.05.2019. URL: <https://www.extension.harvard.edu/professional-development/blog/paradox-leadership>.
8. Nikkolo Makiavellinin aforizmləri: [Electronic resource] / 09.06.2019. URL: <https://banco.az/az/news/nikkolo-makiavellinin-aforizmleri>.
9. История возникновения и развития психологии лидерства: [Электронный ресурс] / 14.09.2019. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-absolyutnogo-pravitelya-v-traktate-gosudar-nikolo-makiavelli>.
10. Adair, J. “Great Leaders” / Talbot Adair Press, 0 1989. – 312 p.
11. Maslanka, A.M. Evolution of Leadership Theories: / masters thesis, Grand Valley State University / 2004. [Electronic resource]. URL: <https://scholarworks.gvsu.edu/theses/655/>.

Аннотация**Об истории изучения лидерства****Рашад Тахиров**

Лидерство представляет собой проблему, имеющую большое научное и практическое значение. Ее философское осмысление началось еще в древние времена. Однако объектом исследования и экспериментов лидерство стало лишь в начале девятнадцатого столетия. В данной статье рассматривается база основных понятий лидерства в разные периоды истории, его развитие и основные теории.

Ключевые слова: лидер, лидерство, цель, теория, качество, влияние, убеждение, поведение, обстановка, этический, нравственность.

Abstract**From the history of leadership learning****Rashad Tahirov**

Leadership has a great scientific and practical importance. Its philosophical comprehension began in ancient times. However, leadership became an object of research and experimentation only in the early nineteenth century. In this article are examined the basis of the main concepts of the leadership during different time in history, its evolution and main theories.

Keywords: leader, leadership, goal, theory, trait, influence, persuasion, behavior, situation, ethical, moral.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.11.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 10.12.2019

AZƏRBAYCANDA NATIQLIK SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA ONUN ROLU

fil.ü.f.d., dosent Dinar Kərimova
Heydər Əliyev adına AAHM
E-mail: kerimovadinar79@gmail.com

Xülasə. Məqalə Azərbaycanda natiqlik sənətinin formalaşması və inkişafı məsələlərinə həsr edilir. Eyni zamanda, cəmiyyətin inkişafında natiqlik sənətinin rolu təhlil olunur.

Açar sözlər: nitq qabiliyyəti, nitq mədəniyyəti, danışiq üslubu, Azərbaycan dili.

Natiqlik sənəti və nitq mədəniyyəti mürəkkəb tarixi bir prosesin nəticəsidir. Nitq mədəniyyətinin sorağı qədim Misir, Hindistan, Çin, Yunanıstan, Roma və Azərbaycandan gəlir. Bu qədim Yunan və qədim Roma natiqlik sənətinin nəzəriyyə və praktikasını əsasında meydana gəlmişdir. Natiqlik sənəti Qədim Yunanıstan və Romada Sokrat, Demosfen, Aristotel, Siseron, Kvintillion, Azərbaycanda Füzuli, Nizami, Nəsimi kimi məşhur filosof-natiqlərin adı ilə bağlıdır [1, s.73].

Xalq yaradıcılığının incilərindən olan natiqlik sənəti cəmiyyətdə mühüm yer tutur. Natiqlik sənəti hər bir insanın qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarır. Bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bu sənət ilə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir. Millətindən asılı olmayaraq hər bir natiq xalqına yaxından bağlı olur və həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, kütləyə çatdırılmasında öz məharətlərindən istifadə edirlər.

Azərbaycanda ritorika haqqında məlumatlar sistemli elm şəklində az öyrənilmişdir. Əgər ayrı-ayrı müəlliflərin epizodik yazılarını nəzərə almasaq, nəinki bu barədə Avropa mühitində olan ardıcıl tədqiqatlara, hətta tədris mexanizminə də rast gəlinmir [2, s.21]. Buna baxmayaraq, nitq mədəniyyətinin – ritorikanın bu və ya digər elementi dağınıq halda min ildən bəridir ki, mövcuddur. Azərbaycanın şair və mütəfəkkirləri nitqin gözəlliyi, ekspressivliyi, təmizliyi, konkretliyi və s. cəhətləri haqqında çox bəhs etmişlər.

Bununla belə tarixə nəzər yetirsək görürük ki, Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafı istiqamətində bir çox dahi mütəfəkkirlər, dövlət xadimləri mühüm rol oynayıblar. Belə ki, XI əsrin sonu – XII əsrin əvvəllərində Azərbaycan alimləri, mütəfəkkirləri və siyasət adamları mahir ritorlar idilər [3, s.131-132].

Natiqlik sənətinin formalaşması haqqında məlumatlara XI–XIII əsrlərdə yazılmış məxəzlərdə rast gəlirik. Görkəmli söz ustaları – sənətkarlar, vəzirlər Azərbaycan-türk dilində olmasa da, fars, ərəb dillərində söz, kəlam, dil haqqında, təlim-tərbiyə haqqında ibrətamiz fikirlər söyləmiş, insanların ünsiyyətinə, danışığına, nitqinə, natiqliyə xüsusi yer ayırmış, fəzilət sahiblərinin məntiqi çıxışlarını nümunə kimi təqdim etmişlər. Belə sənətkarların cərgəsində İbn Sina (X əsr), Nizamül-Mülk (1017–1092) və Xacə Nəsrəddin Tusinin (1201–1274) xüsusi yeri vardır [4, s. 45].

Azərbaycan natiqlik sənəti uzun bir yol keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Məlum olduğu kimi, dil varsa, ünsiyyət varsa, deməli nitq də var. Lakin nitq hələ natiqlik deyil. Ona görə fikrimizi əsaslandırmaq üçün əlimizdə tutarlı mənbə canlı, emosional yaradıcılıq olan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr xüsusiyyətləri vardır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərində söz haqqında, sözün ecəzkar qüvvəsi haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlirik. Şübhəsiz ki, bu da nitqin təsir qüvvəsini artırır.

Müxtəlif dövrlərdə hakim mövqə tutan şəxsiyyətlər haqqında yazılan mədhiyyələr təmtərağı ilə seçilirdi. Məsələn, Cavanşirin vəfatı münasibətilə Dəvdəkin yazdığı “Böyük Cavanşirin ölümünə ağı” adlı mərsiyədə onun igidliyi ilə yanaşı, natiqlik bacarığı da əks etdirilir:

*Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,
Danışarkən, dodağından mirvarilər saçılardı,
Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.
Əxlaqi saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə.*

Göründüyü kimi, müəllif son beytdə onun gözəl natiq olduğunu qeyd edir.

Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafı heç, şübhəsiz ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmişdir. Söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan aşuqlar da dilimizin zənginləşməsinə (qədim dövrlərdə onlara ozan, yanşaq da deyiblər) əvəzsiz xidmət ediblər. Nağıl və dastanların yaranmasında, ifa olunmasında aşuqlar əsas sima kimi həmişə ön cərgədə olmuşlar. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından tutmuş bu günümüzdə qədər yaranan dastanların hamısını, məhz aşuqlar meydana gətirmişdir. Bu dastanların özündə də qeyd olunur: Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanlarında “*Bir söz dəxi söylədi, görəlím xanım nə söylədi*” ifadəsi işlənir. Yaxud hər boyun sonunda “Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi” ifadəsi işlənir. Onu da qeyd edək ki, soy sözü “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarının dilində həm “şer”, həm də “söyləmək” mənalarını ifadə edir. Bəzi dialektlərdə “söz” mənasında “sözdən, sovdan varsa, xəbər edim”, bəzilərinə “atalar sözü” mənasında, şifahi xalq ədəbiyyatında isə “nəgmə” mənasında işlənir.

Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. İnsan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Məsələn, Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin, M.F.Axundov və başqalarının dövrü... *Söz müqəddəs, sözü cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir.* Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasir”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi, ilk növbədə *dilin səlisliyi*, ifadə imkanlarının genişliyi kimi diqqətə çatdırır. Natiqin nitqinə, nitq mədəniyyətinə belə tələblər qoyurdu: “*İnsan çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır*” [4. s. 46]. N. Tusi nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan *düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə* xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. İnsan öz-özü ilə də, Allahu ilə də, insanla da ünsiyyətdən çox böyük fərəh duyur, çünki o bütün bunları dərk etmiş, həqiqətə yaxınlaşmış, Allaha qovuşmuş olur. N. Tusiyə görə, *natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəsi, qabiliyyət* sayılır [5, s. 35-38].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər natiqlər çox olmuşdur: Fələki, Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xəqani, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Nəsrəddin Tusi, Əbdülrəşid Bakuvü, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Əhvədi və b. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə *natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi* və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Nizaminin “İsgəndərnamə” epopeyasında *natiq surətini yaratmış, onu mütəfəkkir, dərin hikmət sahibi* kimi səciyyələndirmişdir.

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, söz ustaları, natiqlərin söz və onun qüdrəti, tutarlı və orijinal fikir söyləmək bacarığı, natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi, söz ustası və s. barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Böyük şair Füzuli öz əsərlərində ümumxalq dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə etmiş, beləliklə, yazılı ədəbi dilin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşmasında onun xüsusi xidməti olmuşdur. Ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları arasındakı fərq XVI–XVII əsrlərdə nisbətən XVIII əsrdə daha da azalmışdı. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Molla Pənah Vaqif yeni bir dövr açmışdır. Vaqifin bu sahədəki fəaliyyəti özündən əvvəlki dil ənənələrini, xüsusən Füzuli irsini davam etdirmiş və dilin xəlqiliyini əsas tutaraq dilimizdəki ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə daha çox yer vermiş və yazılı ədəbi dilimizin şifahi dilə daha da yaxınlaşmasına nail olmuşdur.

Azərbaycan dilinin inkişafında və ona dövlət qayğısı göstərilməsində müxtəlif vaxtlarda öz dövrü üçün və əsrlərin arxasından da öz böyüklüyü ilə seçilən siyasi xadimlər olmuşdur. Belə şəxslərdən biri, bəlkə də birincisi XVI yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar Şah İsmayıl Xətairdir (1487–1524). Şah İsmayıl Xətair şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, elmilik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı. Məhz Səfəvilər dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin, ana dilli ədəbiyyatın, xüsusən də Azərbaycan dilinin inkişafında, onun rəsmi dövlət dili statusunda işlədilməsində Xətairin misilsiz xidmətləri danılmazdır. O, Azərbaycan dilinin saflığı, zənginliyi, inkişafı və yayılması üçün mübarizə aparmış, dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq onun rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməsinin əsasını qoymuşdur. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili bütün ölkədə, başlıcası isə sarayda – yəni ali hakimiyyət orqanlarında və orduda hakim mövqə tuturdu.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vəzəh, Axundov, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik nətiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişdir. M.F.Axundov özünün bütün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, fəhətli kəlam, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamış M.F.Axundov bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini qorumuş və onun inkişafı uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. Dil sahəsində M.F.Axundovun fəaliyyəti çoxcəhətlidir. O, dilin elə bir sahəsi, elə bir mühüm məsələsi yoxdur ki, ondan bəhs etməmiş olsun. Belə ki, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi sahəsində, orfoqrafiya məsələlərinin qaydaya salınmasında, ədəbi dilin terminlərlə zənginləşməsində M.F.Axundovun çox böyük və xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Ədəbi dilimizin xəlqiliyi, sadəliyi, saflığı uğrunda M.F.Axundovun apardığı mübarizəni onun xələfləri olan N.B.Vəzirov, H.B.Zərdabi kimi maarifçilər davam etdirmişlər. Məlumdur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin, üslublarının inkişafında orfoqrafik və digər ədəbi normaları səlisləşməsində, sabitləşməsində mətbuat xüsusi rol oynayır. Bu cəhətdən ədəbi dilimizin inkişafında 1875-ci ildə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Həmin qəzetin vasitəsilə müxtəlif sahələrə dair bir sıra yeni-yeni terminlər ədəbi dilimizə daxil olmuş və onun lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Əkinçi qəzetində müxtəlif üslublarda dərc edilən məqalələr ədəbi dilimizin, eyni zamanda üslublarının inkişafına da təsir göstərmişdir. Bütün bu məsələlərdə qəzetin redaktoru H.B.Zərdabinin böyük xidməti olmuşdur. O, dil məsələsini də qəzetinin ümumi məqsədindən kənar qoymamışdır.

Dövrün qabaqcıl adamları doğma dilimizi hər addımda müdafiə edir və onun inkişafına mane olanlara müntəzəm və ciddi mübarizə aparırdılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri C.Məmmədquluzadə idi. C.Məmmədquluzadə ədəbi dilimizin inkişafında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən fəaliyyət göstərirdi. Onu həmişə dilin təmizliyi, saflığı düşündürür və buna görə də dildə lüzumsuz olaraq ərəb və fars sözləri işlədilməsinə qarşı ciddi mübarizə edirdi. C.Məmmədquluzadə öz bədii yaradıcılığı ilə bərabər, redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının vasitəsilə dilimizin inkişafı tarixində böyük fəaliyyət göstərmişdir. Molla Nəsrəddin jurnalı Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyi, orijinallığının mühafizə olunmasında və ədəbi dilimizin daha da sadələşdirilməsində, onun şifahi danışığa yaxınlaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış görkəmli alim M.M.Nəvvabın sözün qüdrəti barədə, danışmaq mədəniyyəti haqda bir çox fikirləri, nəsihətləri olmuşdur. Nəsihətnaməsində 500 nəsihətin verilməsi mədəni nitqə aid parlaq nümunədir. Eyni zamanda, XX əsrin əvvəllərində yetişən inqilabi natiqlər: N.Nərimanov, Məmmədyarov, cənubda S.C.Pişəvari, Səid Səlimasi, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Məhəmməd Biryə, Rahim Qazi, Cahanbaş və başqalarını da qeyd etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, demək olar ki, ictimai-siyasi proseslər, ölkənin tez-tez müxtəlif qüvvələr tərəfindən təsir altına salınması, istilalara məruz qoyulması Azərbaycan dilinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Bu təsir, heç şübhəsiz ki, cəmiyyətin nitqində də öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, Azərbaycan dili XVI əsrin əvvəllərində (1501-ci ildən) Səfəvilər hakimiyyəti zamanı Şah İsmayıl Xətairin 25 illik şahlıq dövrünü, 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23

aylıq tarixini nəzərə almasaq, dövlət dili səviyyəsinə yaxınlaşsa da, xalqımız ərəb, fars və rus hökmranlığı altında yaşadığına görə dövlət dili ola bilməmişdir. Dilimiz ədəbi-bədii, ailə-məişət və danışiq üslubları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmiş, öz arzu və istəklərini, qəlb dünyasından tutmuş adı məişət qayğılarına qədər bu dildə ifadə etsə də, elmi üslubda, “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlamasına və milli teatrın meydana gəlməsinə qədər publisistik, rəsmi – kargüzarlıq və natiqlik (ictimai-siyasi, diplomatik, məhkəmə, hərbi) üslublarında öz sözünü deyə bilmirdi və ya buna icazə verilmirdi. VII–XVIII əsrlər arasında yazılmış bütün elmi əsərlər ərəb-fars dillərində idi, bu dillər, eyni zamanda dövlət və təlim – tədris dili idi. XIX–XX əsrlərdə isə bu missiyanı artıq rus dili oynayırdı.

Habelə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan dilinin yenə də türk dili adı ilə dövlət dili elan olunmasına baxmayaraq, hakim mövqə tutmurdu, tuta bilmirdi, çünki dövlət başçısı da daxil olmaqla dövlət orqanları məmurlarının mütləq əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlı olurdu, hətta rayon və kəndlərdə də icra başçıları qeyri-millətin nümayəndələrindən seçilirdi, istisna hallarda rus dilində oxumuş Azərbaycan türkləri vəzifəyə irəli çəkildilər ki, bu da onların guya daha savadlı, bilikli, dövlətyönlü olması mənasında yozulurdu. Bütün bunlar, öz növbəsində Azərbaycan dilinin rəsmi yığıncaqlarda işlədilməməsinə gətirib çıxarırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun ahəngi, nitq mədəniyyətinin inkişafı hər zaman görkəmli şəxslərin ədəbi-siyasi mübarizəsi hesabına qorunub saxlanılmışdır. XX əsrdə yaşamış natiqlərdən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Bəkir Çobanzadə, Əli Nəzim, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimiləri nümunə ola bilər.

Bu bir danılmaz faktıdır ki, XX əsr Azərbaycanda natiqlik sənəti və onun inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə natiqlik sənəti, üslub və üslubiyyət haqqında dəyərli fikirlər, elmi məqalələr, kitablar, dərsliklər yazılıb çap olunmuşdur. Dünya natiqlik sənəti, onun ən gözəl nümunələri Azərbaycan dilinə çevrilmiş və onlardan layiqincə istifadə olunmuşdur. Məhz, bu illərdə M.İbrahimov, S.Vurğun, Ə.Sultanlı, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Cəlal, M.Quluzadə, A.Qurbanov, Y.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev və başqa görkəmli dilçilər, söz ustaları, üslub və üslubi prinsiplər haqqında, ədəbi dil, dil tarixi haqqında elmi əsərlər, kitablar, məqalələr yazıb çap etdirmişlər.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixindən danışan bir natiq bu dövrün hadisələrini yaxşı bilməklə yanaşı, həmin hadisələrin görünməyən tərəflərini də bilməli və milli mövqedən çıxış etməyi bacarmalıdır. Əgər ritor tarixi hadisələri – onların səbəblərini, gedişini, nəticələrini yaxşı bilməsə, onun nitqi inandırıcı olmayacaq [3, s.116-120].

Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi və dilə olan münasibət təcridən dəyişməyə başlandı. Şübhəsiz ki, ana dilinin inkişafı, bu dildə danışan insanların da sayının çoxalmasına və nitq bacarıqlarının artmasına təkan verdi. Artıq müstəqillikdən ötən dövr ərzində natiqlik sənətinin inkişafında da mühüm irəliləyişlər nəzərə çarpmağa başladı. Sovet dövrünün totalitar rejiminin tələbləri, senzuranın mövcudluğu, plüralizmin, azad fikirliliyin olmaması ilə müqayisədə demokratik, sivil dəyərlərin cəmiyyətdə yer alması təcridən insanların düşüncəsində böyük dəyişiklər yaratmış oldu. Xüsusilə də, müstəqillik illərinin yaratdığı imkanlar: müxtəlif mitinqlərin mövcudluğu, teledebatların, parlament iclaslarının canlı yayımı, açıq söz azadlığı bir tərəfdən kimin kim olduğuna aydınlıq gətirdiyi kimi, digər tərəfdən, bəzən, nitq qabiliyyətinə malik insanlara müəyyən üstünlüklər verdi [2, s.21]. Bu dəyişikliklər özlüyündə bacarıqlı, intellektual insanların, həm də yaxşı natiq kimi formalaşmasına, gözəl nitq mədəniyyətinə malik olmasına, öz fikirlərini, istək və arzularını doğma ana dilində daha aydın, səlissə ifadə etmələrinə imkan vermiş oldu.

Təsədüfi deyil ki, natiqlik məktəbinin təşəkkül tapdığı Qərbi Avropaya inteqrasiya istiqamətini seçmiş Azərbaycan, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə siyasi, iqtisadi əlaqələr yaratmaqla yanaşı, həm də təhsil, elm sahəsində əməkdaşlığın qurulması, tələbə mübadiləsi, bir çox gənc mütəxəssislərin Avropanın ən nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilməsi, ümumilikdə, Azərbaycanda qərb təfəkkürünün, elminin və natiqliyinin inkişafına təsir etmiş olur. Bununla belə demokratik dəyərlərin daha geniş yer alması fonunda cəmiyyətimiz inkişaf etməsi informasiya bolluğu yaradır. Televiziya və

radio hər gün nə qədər informasiyanı əhatə edir. Dünyada baş verən hadisələrin şərhli, daxili xəbərlər, rəsmi xronika, siyasi icmalçıların təhlili və s. natiqlik sənətinin inkişafına xeyli köməklik göstərir, xalqın dünyagörüşünü zənginləşdirir.

Respublikamızda ictimai-siyasi natiqliyin ən bariz nümunələrini xalqımıza zamanımızın ən tanınmış, ən görkəmli siyasi xadimi Ümummilli lider, Ulu öndər Heydər Əliyev (1923–2003) bəxş etmişdir. Natiqlik dünya şöhrətli siyasətçi, böyük cəsarət və siyasi iradə, fenomenal yaddaş sahibi, müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevə məxsus fitri istedadlardan biri, tarixdə onun dövlətçilik təfəkkürünə yol açan vasitə idi [6, s.160-180]. Dövlət xadimi gözəl danışıq ilə hadisələrin mahiyyətini, qarşılıqlı əlaqəsini dəyərləndirdiyinə və insan hüquqlarını düzgün qiymətləndirdiyinə görə daim xatırlanır. Dahi siyasətçi həm siyasi, həm hüquqi, həm də akademik natiqliyin sirlərinə məharətlə yiyələnmiş bir insan idi. O, məruzə, nitq və çıxışlarında dilimiz, incəsənətimiz, mədəniyyətimiz və mədəniyyət xadimlərimiz haqqında söylədiyi orijinal sözləri, deyimləri və fikirləri ilə bütün gənclərimizə nümunə idi [7, s.101].

Nağdəli Zamanovun “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti” adlı kitabında bu dahi şəxsiyyətin yüksək natiqlik məharətindən, nitq mədəniyyətindən ətraflı formada bəhs etmişdir. Müəllif Ulu Öndərin nitqinin izahedici xarakterini təhlil edir. Onun nitqlərinin əhəmiyyəti bunda idi ki, o, ən qədim problemlər haqqında danışanda belə, dinləyiciyə sual yeri qoymur, təfsilatları məntiqlə kütləyə çatdırırdı. Bunun üçün o, müxtəlif ifadə tərzlərindən istifadə edirdi. Heydər Əliyev nitqinin izahedici xüsusiyyətlərindən biri olaraq müəllif onun anlayışlara verdiyi özünəməxsus izahları qeyd edir. Nitqin sual və cavab, başqa sözlə, özü ilə dialoq formasından burada da uğurla istifadə olunur.

O, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin hazır imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməmiş, şifahi dilimizin hədudlarını maksimum dərəcədə genişləndirmişdir. Əslində öz dərin məzmunlu parlaq nitqləri ilə qədim və gözəl dilimizin ifadə potensialını aşkara çıxarmışdır. Çünki o, “Kitabi Dədə Qorqud”un, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin, Sabirin və Vurğunun dilini gözəl bilir, öz milli istiqlalına qovuşmuş xalqın hansı dili istədiyini böyük fəhmlə duyurdu [6, s.225-230].

Bu gün gənc nəsillər, xüsusən tələbələrımız müasir dünya siyasətini və beynəlxalq hüququ Heydər Əliyev diplomatiyasından öyrənməli, Azərbaycanı sevməyi və sevdirməyi bacarmalıdırlar. Hazırda onun natiqlik estafetini prezident İlham Əliyev davam etdirir, Azərbaycanın uğurlarını səfər etdiyi ölkələrdə, aparıcı dövlətlərdə, BMT və ABŞ-da bir neçə dildə, o cümlədən Azərbaycan, rus və ingilis dillərində dünya xalqlarına çatdırır [4, s.52-53].

Cəmiyyətin formalaşmasında, inkişafında, onun dünyagörüşünün genişlənməsində ünsiyyətin rolu çox böyükdür. Fərdlərin bir-biri ilə münasibət qurması üçün mütləq halda ünsiyyət vasitəsindən istifadə etməsi vacibdir. Amma unutmamaq olmur ki, ünsiyyətin qurulması zamanı gözəl nitq, səlis danışıq qabiliyyətinin olması əsas şərt kimi çıxış edir. Əksər hallarda yaxşı qurulmuş danışıq sonrakı münasibətlərin formalaşmasına təkan verir. Deməli, hər bir fərd üçün bu və ya digər səviyyələrdə natiqlik bacarığına, nitq mədəniyyətinə malik olmaq onun imkanlarının realizə edilməsinə, cəmiyyətdəki nüfuzunun qazanılmasına və sonrakı inkişafına təsir göstərən amil kimi dəyərləndirilə bilər.

Məlumdur ki, hər bir dövrün, ictimai-iqtisadi formasiyanın öz xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun öz mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elm və incəsənəti də inkişaf edir. Hər dövrün öz lideri olsa da, onun öz ətrafına topladığı həmfikirləri də olur. Əgər belə adamlar xalqı arxasınca apara bilirsə, nitq söyləyirsə, deməli, natiqlik sənəti də xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bərabər inkişaf edir. O adamın ki, adı tarixə düşüb, deməli, dövrünün məşhur, sayılan şəxsiyyətlərindən biri olub. Bununla belə fərdlər özlərinin inkişafını təmin etməklə, bütünlükdə cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamış olurlar. Xüsusilə də, cəmiyyətin aparıcı şəxsləri olan liderlər: dövlət və hökumət başçıları, müəssisə rəhbərləri və digərləri yüksək idarəetmə bacarıqları, yaxşı natiqlik məharəti, nitq mədəniyyəti sayəsində cəmiyyətin inkişafında əlavə üstünlük qazanırlar. Onlar haqqında danışacaqları işi bütün incəliklərinə qədər öyrənir, faktları təhlil edir, müqayisələr, tutuşdurmalar aparırlar. Onlar ana dilimizi gözəl bildiklərindən onun incəliklərindən məharətlə istifadə edir, sözü, ifadəni, cümləni məqamına görə

işlətməyi və beləliklə, insanlara güclü təsir göstərməyi bacarırlar. Bu xüsusiyyət natiqin səviyyəsini üzə çıxarır.

Bugünkü natiq dərin biliyə, hərtərəfli məlumatla sahib olmaqla yanaşı, rəvan, aydın və cəlbedici, səfərbəredici bir dillə danışmağı da bacarmalıdır. Xalqın geniş əksəriyyətinin savadlı olduğu, yeni təfəkkür tərzinin formalaşdığı müasir dövrdə gözəl danışıq qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir, bu iş inkişafımızın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq indi daha böyük maraq doğurur. Cəmiyyət üzvlərini bir-birinə bağlayan həyat təzi, şüur, düşüncə, mənəvi yaxınlaşma, dostlaşma, mehribanlıq və s. kimi yüksək milli keyfiyyətlər, məhz indi nitqimizin düzgünlüyü və gözəlliyi qeydinə qalması həmişəkindən daha kəskin şəkildə qarşıya qoyur [8, s.8].

Biz hər gün gözəl nitq nümunələrini – diktorların, aktyorların, həkimlərin, müəllimlərin, siyasətçilərin və başqalarının danışğını eşidirik. Təəssüf ki, bunlar azlıq təşkil edir, indiki dövr xalqın bütünlükdə yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini tələb edir. Ona görə də müasir vətəndaş daim öz nitqinin zənginliyi və gözəlliyinin qeydinə qalmalı, onun geyimi, davranışı ilə yanaşı, nitqi də bugünkü səviyyəyə uyğun olmalıdır.

Tarixə nəzər yetirsək görürük ki, natiqlər çox hallarda xalqın həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olublar. Təsədüfi deyil ki, cəmiyyətimizin qaymağı sayılan müəllimlər, mədəniyyət xadimləri, bilik cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən mühazirəçilər, ağısaqqallar natiqlik sənətinin əsaslarını dərinləndirən öyrənməklə, ondan məqsədyönlü şəkildə istifadə ediblər. Ətrafdakıların düzgün idarə olunmasının zəruriliyi hər bir rəhbər kadrın yüksək intellektual biliyə malik olması ilə bərabər, onlara informasiyanın düzgün verilməsi, onların inandırılması və etimadının qazanılması baxımından həm də natiqlik peşəsinə yiyələnməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Qarşıda duran ən önəmli şərtlərdən biri də, natiqin öz nitqində etik problemlərin hamısına əməl etməsidir. Xüsusilə, söz seçimi ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Ritor çıxış etdiyi bütün auditoriya qarşısında öz ləyaqətini saxlamaq üçün bütün etik normalara riayət etməlidir. Ritor unutmamalıdır ki, onun geyimi, xarici görkəmi, əl-qolunu yerli-yersiz, mənalı və mənasız qaldırmaq salması onun nüfuzunu müəyyən edir [3, s.118]. Daha dəqiq izah etmiş olsaq, deyə bilərik ki, ritorika *təsiretmə ustalığıdır*. Onun əsasında iki əsas kateqoriya durur: başadüşmə və iradə. Ritor insanlara təsir edərək, onlara müəyyən fikirləri, hissləri, qərarları təlqin etməyə, onların şüur, ürək və iradəsinə sahib olmağa səy göstərir [2, s.30].

Beləliklə, natiqlər və natiqlik sənəti ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə xeyli kömək göstərmişdir. Onu da qeyd etmək ki, cəmiyyətin inkişafı bir xətt üzrə getmədiyi üçün natiqlik sənətinin də təsnifi, bölgüsü müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Yəni cəmiyyətin inkişafında bir sahə yüksək səviyyədə, digəri orta, başqa birisi isə durğunluq dövrü keçirərək yaşamışdır. Bu müxtəliflik, şübhəsiz ki, cəmiyyətlə birgə inkişaf edən natiqlik sənətində də özünü göstərməyə bilməzdi.

Hazırda ali məktəblərin çoxunda “Nitq mədəniyyəti”, “Natiqlik məharəti” adlı fənlər tədris olunur. Bu fənlərin tədris məqsədi tələbələrə – kursantlarda öz fikirlərini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, canlı, sadə, anlaşılqı bir şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdisləri yaratmaqdır. Nitq və dil, dil və təfəkkür, nitq və nitq şəraiti, dil sisteminin normaları, üslub normaları, nitqin üslubi bütövlüyü, dilin leksik vahidlərindən yerində və məqsədəuyğun istifadə etmə bacarığı, nitqin etik normaları və s. bu fənnin predmetini təşkil edir [8, s.9]. Fənnin tədrisi prosesində tələbə – kursantlara nitq mədəniyyəti haqqında məlumat verilir, mədəni nitqə yiyələnməyin daha effektiv, səmərəli üsul və vasitələri şərh olunur, onlardan düzgün istifadə yolları göstərilir. Nitq mədəniyyəti problemi ilə bağlı çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, hələ də bu sahəyə dair mükəmməl bir dərslik hazırlanıb istifadəyə verilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbi dilimizin normalalarının dilin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun əsaslı şəkildə işlənməməsi, dəqiqləşdirilib təkmilləşdirilməməsidir.

Nəzərə alsaq ki, müxtəlif ali təhsil müəssisələrində təhsil alan gənc mütəxəssislərin gələcəkdə professional kadrlar kimi formalaşmalarında mühüm rol oynayan amillərdən biri gözəl nitq qabiliyyətinin olmasıdır, deməli, onlarda natiqlik məharətinin inkişaf etdirilməsi mühüm aktuallıq kəsb etməlidir. Özünün düzgün təqdim etməsi, kollektivdə iş, onlarla normal ünsiyyətin qurulması və digər

məsələlərdə peşəkar natiqlik məharətinin olması şəxsin mövqeyinin bir qədər də yüksəlməsinə imkan verir. Xüsusilə də kollektivə təsiri, onların idarə olunması baxımından rəhbər kadrların yüksək natiqlik bacarığı, nitq mədəniyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Digər ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi, ali hərbi təhsil müəssisələrində kursantların yüksək ixtisasa, intellektual, innovativ düşüncəyə, müstəqil idarəetmə bacarığına malik peşəkar zabit olmaqla yanaşı, həm də düzgün nitq qabiliyyətinə, nitq mədəniyyətə malik komandirlər kimi formalaşmalarını nəzərə alaraq, Nitq mədəniyyəti”, Natiqlik məharəti” və digər fənlər tədris olunur. Zabitlərin gələcəkdə şəxsi heyətlə bilavasitə çalışmalarını, onlara rəhbərlik etmələrini (bəzilərinin hərbi hissə komandirləri kimi) nəzərə alsaq onlarda natiqlik məharəti bacarığının formalaşdırılması nə dərəcə zəruri olmasını müəyyən etmiş olarıq. Bu həmin müəssisələrdə çalışan professor-müəllim və peşəkar zabit heyəti qarşısında mühüm vəzifələr qoyur [3, s.134].

Nəticə

Apardığımız tədqiqatın nəticəsini əsas götürərək belə bir qənaətə gəlirik ki, nitq uzun əsrlərin məhsulu olduğu üçün natiqlik sənəti də birdən-birə yaranmamışdır. Bəzi alimlər bu sənətin yaranmasında tək-tək şəxsiyyətlərin rolunu yüksəldib, natiqliyi onların adı ilə bağlamağa çalışır. Azərbaycanda bu sənətin yaranması və formalaşması bir neçə əsr əvvələ gedib çıxır. Xüsusilə də, Nizami, Fizuli, T.Tusi və digərlərinin bu barədə dahi fikirləri, yazdıqları əsərlər bu sənətin elmi-nəzəri əsasını yaratmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə mədəni, ictimai-siyasi sahədə meydana gələn natiqlər, dövlət və ictimai xadimlər bu sənətin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Amma unutmamalıyıq ki, natiqliyin əsasının qoyulduğu və ən yüksək səviyyəyə çatdığı qədim Yunanıstanla müqayisədə Azərbaycanda bu sənət çoxda inkişaf etməmişdir. Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunu alması və bütün dövlət müəssisələrində danışığın və yazışmanın bu dildə aparılması istər dövlətin yüksək elitasının, istərsə də aşağı təbəqəsinin nitqində çox böyük irəliləyişə səbəb olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafında nitqin vacibliyini nəzərə aldıqda, hər bir xalqın öz doğma dilində danışması onun milli özünüdərkinin, milli mənlik şüurunun inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qasımov, Ə. Nitq mədəniyyətinin tarixi. Sieron, Sokrat, Demosfen. // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, – 2013. – № 3, – s. 73-85
2. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika / F.Şiriyev. – Bakı: Nurlar, – 2013. – 400 s.
3. Bayramov, A. Azərbaycan dili və mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. / A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə. – Bakı: ULU, – 2015. – 236 s.
4. Hüseynov, S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / S.Hüseynov, E.Qaracayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 408 s.
5. Yusifov, M. Nitq mədəniyyətinin əsasları / M.Yusifov. – Bakı, – 1998. 0 277 s.
6. Xudiyev, N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili / N.Xudiyev. – Bakı: Təhsil, – 1997. 0 543 s.
7. Zamanov, N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti / N.Zamanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 480 s.
8. Abdullayev, N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. / N.Abdullayev. – Bakı, – 2013. – 277 s.

Аннотация

Развитие ораторского искусства в Азербайджане и его роль в развитии общества Динар Керимова

Статья посвящена формированию и развитию ораторского искусства в Азербайджане. В то же время анализируется роль ораторства в развитии общества.

Ключевые слова: способности ораторства, ораторская культура, стиль речи, азербайджанский язык.

Abstract

**The development of the oratory in Azerbaijan
and its role of development of the society**

Dinar Karimova

The article focuses on the formation and development of the art of oration in Azerbaijan. At the same time, the role of oratory in the development of society is analyzed.

Keyword: oration abilities, oration culture, speaking style, Azerbaijani language.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.10.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.11.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 05.12.2019

UOT 37.0

TƏLİM PROSESİNDƏ ESTETİK VƏ ƏXLAQİ TƏRBIYƏNİN FORMALAŞDIRILMASI

Sevinc Soltanəliyeva

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Xülasə. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində tərbiyənin rolu, estetik və əxlaq tərbiyənin formalaşdırılması araşdırılır. Təlim-tərbiyənin vəhdəti, estetik və əxlaq tərbiyənin fəlsəfi mahiyyəti müqayisəli şəkildə izah edilir.

Açar sözlər: tədrisin təşkili, təlim prosesi, tərbiyə işi, tərbiyənin formalaşması, estetik tərbiyə.

Giriş

Müasir təlim prosesinin ən vacib məqamlarından biri tərbiyə işinə daha çox önəm verilməsidir. Təlim-tərbiyənin bir-biri ilə ahəngdarlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, cəmiyyətimizin iqtisadi, sosial, ictimai həyatında baş vermiş bəzi dəyişikliklər (kapitalizmə, bazar iqtisadiyyatına keçid fonunda yaranan sosial-psixoloji gərginlik, mövcud tələblərə adaptasiya olunmaqda çətinlik, kortəbii urbanizasiya və s.) tərbiyənin vacibliyini qabartmaqdadır. Bu mənada mövzunun aktuallığı onun geniş araşdırmasını zəruri edir.

Təhsil müəssisələrində tərbiyənin işinin mahiyyəti

Təhsil müəssisələrində tərbiyə işi, tələbə şəxsiyyətinin maksimum inkişafını təmin etməklə, mütəxəssislər üçün zəruri olan keyfiyyətlərin formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin müvəffəqiyyəti, bir tərəfdən öyrəndəndən, tərbiyə edəndən, digər tərəfdən təhsil və tərbiyə alandan, üçüncü tərəfdən isə, təhsil, tərbiyə və təlimin zamanı tətbiq edilən metodlardan asılıdır.

Tələbənin tərbiyəsi dedikdə, onun dünyagörüşünün, qabiliyyətlərinin, şüurluluğunun, məsuliyyət hissəsinin, intizamlılığın, özünütənqid və özünütərbiyənin, özünüdərk və özünüidarənin, adamlarla işləmə bacarığının və digər şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı məqsədilə onun psixologiyasına, fəaliyyət və davranışına edilən məqsəduyğun təsirlər başa düşülür [1, s.504-513].

Təhsil müəssisələrində tələbənin tərbiyəsi işini səmərəli qurmaq üçün onun hər bir şəxsi-psixoloji keyfiyyətini, tələbatını, psixoloji strukturunu dərinlən bilmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki, hər bir şəxsi keyfiyyətin formalaşmasının başlanğıcı müəyyən hadisə və faktlarla bağlıdır. Bu və ya digər keyfiyyətlərin formalaşmasını, sadəcə olaraq, bilik-bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi kimi başa düşmək düzgün olmaz. Bununla yanaşı, həm də motivlərin inkişafı, gerçəkliyə münasibətin dəyişməsi, zəruri psixoloji situasiyaların yaradılması, tələbənin fərdi xüsusiyyətləri və inkişaf prosesindəki ziddiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir [2, s.190-210].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin spesifikasiyi

“Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin” spesifikasiyini nəzərə alsaq, bu prosesin daha mürəkkəb bir proses olduğunu deyə bilərik. Çünki digər ali məktəblərdən fərqli olaraq burda təhsil alan kursantlar uzun müddət vaxtlarını qapalı tipli şəhərcikdə keçirmələri, tədris prosesinin mürəkkəbliyi, həmçinin, gün ərzində təhsil prosesindən əlavə müxtəlif naryad xidmətlərinə cəlb olunmaları onların psixoloji durumuna öz təsirini göstərmiş olur. Məhz bu amillər “xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində” çalışan müəllimlərdən tərbiyə işinə daha həssas, spesifik yanaşmanı tələb edir. Xüsusilə də hərbi təyinatlı müəssisələrdə təhsil alan gələcəyin zabidlərində vətənpərvərlik hissəsinin formalaşdırılması tərbiyənin əsasını təşkil edir.

Müsbət dəyərləri özündə formalaşdıran, geniş dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyətin inkişafını təmin etmək üçün tərbiyənin məqsədinin əvvəlcədən aydın şəkildə dərk edilməsi çox vacibdir. Məqsəd – şəxsi davranışın cəmiyyətin tələblərinə zahirən uyğunlaşması deyil, eləcə də daxili motiv tərbiyə etməkdir ki, bu cəmiyyətimizin ruhuna, milli xüsusiyyətlərinə tam uyğun olsun, əxlaqi davranış daxili tələbata çevrilsin. Tələbənin tərbiyəsinin əsas yolu aktiv praktik fəaliyyətdir. Aktiv praktik fəaliyyət tələbədə təlimə, kollektivə, özünə və başqalarına düzgün münasibətlər sistemi formalaşdırır və gələcək mütəxəssisin inkişafını təmin edir [4, s.19-26].

Təhsilalanların şəxsiyyət kimi formalaşmasında estetik tərbiyənin rolu

Estetik tərbiyə ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridir. “Estetika” yunanca “*estezis*” sözündən olub, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur [3, s.20].

Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə əqli tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir.

Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir. Ədəbiyyat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və b. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pisləyə, bədxahlığa, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada Dostayevskinin “*Dünyanı gözəllik xilas edəcək*” fikrinə haqq qazandırmaq olar [4, s.236-245].

Yuxarıda qeyd olunan fikirləri müasir dünyanın sosial-siyasi və ictimai prosesləri fonunda izah etmiş olsaq görərik ki, həqiqətən də bu gün dünyada baş vermiş çoxlu müharibələr, silahlı münaqişələr, terror, sui-qəsdlər, aclıq, səfalət, bir sözlə, maddi sərvətlərin bölüşdürülməsi uğrunda insanlar arasında yaranan mübarizələr mənəvi, estetik dəyərləri zəiflətməmişdir. Bu mənada insanların, xüsusilə də tədris müəssisələrində tələbələrin, kursantların estetik zövqünün, dünyaya baxışının müsbət istiqamətə dəyişdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, hərbi təhsil müəssisələrində gərgin iş qrafikinə olmasını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, təhsil alan kursantların ciddi, cəsarətli, əzmkar zabit kimi formalaşması, həm də estetik dəyərləri özündə cəmləməyi bacaran şəxsiyyət olaraq inkişaf etməsi vacibdir. Mənəvi dəyərlərin, estetik tərbiyənin inkişafı nəticəsində dünyanı baş vermiş xoşagəlməz hadisələrdən xilas etmək mümkün olacaq.

Estetik tərbiyə əmək tərbiyəsi ilə də sıx bağlıdır. Əmək, yaradıcı fəaliyyət ən gözəl zövq mənbəyidir. İnsanın xoşbəxtliyi yaradıcı əməklə, əmək sevinci ilə bağlıdır. Estetik tərbiyə nəzəri-metodoloji əsas kimi estetika elminə istinad edir. Estetika gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik mütənasiblik, forma və məzmun vəhdəti, ahəngdarlıqdır [5, s.62-70]. Gözəlliğin başlıca mənbələrini təbiət, cəmiyyət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. İnsanın gözəlliyi zahiri və daxili gözəlliğin vəhdətidir. Varlığın insan tərəfindən estetik qavranması və düzgün əks etdirilməsi mürəkkəb prosesdir. Varlığın və incəsənətin bədii-estetik qavranması estetik tərbiyənin ilkin mərhələsini təşkil edir. Qavranmanın dolğunluğu, tamlığı, parlaqlığı sayəsində insanda müəyyən estetik hisslər, varlığa estetik münasibət formalaşır. Estetik hiss gözəlliyi duymaq, ondan həzz almaq bacarığıdır.

Estetik tərbiyənin səmərəsi üçün bir sıra prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır. Həmin prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

1. Estetik tərbiyə insanın ideya-mənəvi tərbiyəsi, dünyagörüşünün formalaşması prosesi ilə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır.

2. Estetik tərbiyədə müəyyən sistem və ardıcılıq gözlənməlidir.

3. Estetik tərbiyə hərtərəfli aparılmalıdır.

4. Estetik tərbiyədə tədriciliyi gözləmək vacibdir.

5. Estetik tərbiyədə yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır [1, s.504-513].

Tədris müəssisələrində estetik tərbiyə geniş məzmununda aparılır. Təlim prosesi estetik tərbiyənin çox mühüm vasitəsi olub, tələbələrin estetik zövq və bacarıqlarının formalaşmasında böyük rol

oynayır. Bu sahədə fənlərin (əsasən, humanitar və sosial) imkanları genişdir. Xüsusilə də ali məktəblərin bir çoxunda estetikənin ayrıca bir fənn kimi tədris olunması özü-özlüyündə estetik dünyagörüşünün, tərbiyənin daha yaxşı formalaşmasına müsbət təsir edir. Ümumilikdə isə hər bir müəllim tələbələrdə motivasiya formalaşdırması üçün onların estetik zövqünə oxşamalı, onu inkişaf etdirməlidir. Dərsin xoş əhval-ruhiyyədə, qarşılıqlı dialoq formasında, böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilməsi onun effektivliyini, səmərəliyini artırmaqla bərabər, həm də onlarda zehni yorğunluğa səbəb olmur.

Müasir baloniya prosesinin tələblərindən irəli gələn dərsin daha dinamik, canlı, interaktiv, qarşılıqlı dialoq şəklində keçirilməsi bütünlükdə tələbələrin müstəqil təfəkkürünün, özünüdərk etmə, özünənamə hissəsinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu zaman müəllim-tələbə münasibətlərində subyekt-subyekt prinsipinin gözlənilməsi tələbələrin bir şəxsiyyət olaraq özünüdərkinə təkan verir.

Estetik tərbiyə məqsədilə digər fənlərin də imkanlarından istifadə edilməlidir. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq müəllim öz gözəl nitqi, davranışı, münasibəti, geyimi ilə dinləyicilərin zövqünü tərbiyə edir: *“Hər bir fənn müəllimi estetik tərbiyə müəllimi olmalıdır”*. Müəllimin daxili gözəlliyi, uşaqlarla ədalətli münasibəti, həssaslığı, pedaqoji məharəti, hər işdə ölçü hissini gözləməsi, düzlüyü, doğruluğu, mədəni olması münasibət və davranış estetikasının çox təsirli vasitəsidir.

Əxlaqi tərbiyənin mahiyyəti və məzmunu

“Əxlaq – insanın mənəvi, keyfiyyətlərini, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətini müəyyən edən norma və davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir. Əxlaq tərbiyəsi hərtərəfli şəxsiyyət formalaşdırılması işinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. İnsanların əxlaqi keyfiyyətləri təhlil edilərkən “əxlaqlı”, “yüksək etikalı”, “mədəni əxlaqlı”, “əxlaqsız” kimi anlayışlardan istifadə edilir. Əxlaq tərbiyəsi baza kimi “etikaya” istinad edir.

Qurani-Kərimdə əxlaq sözü çox yerdə *“təqva”* kəlməsi ilə işlədilmişdir. *Təqva* yəni, pis xasiyyətlərdən təmizlənməmiş qəlbin insana rəftar və fikirlərinin düzlüyü üçün yol göstərən, onu yaxşı işlərə sövq edən, pis işlərdən çəkindirən bir daxili qüvvədir.

“Əxlaq tərbiyəsi” ifadəsini ilk dəfə olaraq elmi pedaqogikanın banisi sayılan böyük çex pedaqoqu *Yan Amos Komenski* (1592–1670) işlətməmişdir. O, bir sıra əsərlərində həm “əxlaq qaydaları”, həm də “əxlaq tərbiyəsi” ifadələrdən istifadə etmişdir. Komenskidən təxminən 400 il əvvəl şərqi böyük mütəfəkkiri *Nəsirəddin Tusi* *“Əxlaqi Nasiri”* də əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemini vermişdir. Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsinə mütəfəkkir alim 3 mənbədən – özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzgecdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır.

Nəsrəddin Tusi də milli-mənəvi dəyərlərimizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. N.Tusi, “əxlaq normaları”nı müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar insanların davranışının, ünsiyyətinin, başqalarına, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir [6, s. 55-70].

Tusiyə görə, insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı əql, şüur və iradə vasitəsilə təmin olunur və idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, tədris elmi, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, ali məqama çatdırar. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir öz təsdiqini tapır ki, təhsilin, elmin olması üçün əxlaqi dəyərlərin olması mütləqdir.

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, *“pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilər, lakin bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətinidir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz”*.

İslam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd (s) buyurmuşdur: “*Cənnət əhalisinin əksəriyyəti gözəl əxlaqına görə cənnətə düşmüş insanlar olacaq*” ... “*Kimin əxlaqı daha gözəldirsə deməli, onun imanı daha çoxdur*”.

Tərbiyənin ailədən gəlməsinə baxmayaraq, onun təlim prosesində də diqqətdə saxlanması hazırlanan mütəxəssislərin əxlaq norma və qaydalarını qavramasına kömək etmiş olur. Formalaşmış düzgün əxlaqi istiqamətlər sayəsində insan həm özünə, həm də başqalarının hərəkət və davranışlarına obyektiv qiymət verir. Düzgün əxlaqi münasibətlər insanlara müxtəlif situasiya və vəziyyətlərdə vicdanla, etik normalara uyğun şüurlu seçim etmək imkanı yaradır.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, beynəlmiləçilik, fəaliyyətə şüurlu münasibət, intizam, məsuliyyət, düzlük, doğruluq, sadəlik təvazökarlıq insanlara humanist münasibət, onu əhatə edən mühitə – təbiətə qaygılı münasibət və s. daxildir.

Tədris prosesində formalaşdırılmış əxlaqi dəyərlər, gələcək peşəkar kadrlardan peşələrinə vicdanla yanaşmağı, həmçinin hər kəsdən fəaliyyət zamanı ciddi cəhd, dözümlülük, hövsələ tələb edir. Başqalarına hörmətlə yanaşan insanlarda isə özündən razılıq, başqalarına yuxarıdan aşağı baxma münasibətləri olmur, onlar yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olurlar.

Dözümlülük və genişürəklik insanlarda başqalarının zəif cəhətlərini, çətinliklərini başa düşərək onları bağışlamaq münasibətləri formalaşdırır. Bura, həmçinin başqalarının çətinliklərini vaxtında görüb hiss edərək ona imkan dairəsində kömək etmək, heç olmazsa, dərdinə şərik olmaq da daxildir. Bu münasibətlər insanlarda kiçik yaşlarından formalaşdırılmalıdır, əks halda onlarda başqalarına, onları əhatə edən insanlara qarşı etinasızlıq və qəddarlıq yarana bilər.

Əxlaqi tərbiyənin vacibliyi

Hər bir təhsil müəssisəsinin qarşısında duran başlıca məqsəd təlim-tərbiyənin birgə vəhdətini təşkil etməkdir. Dünyanın bir çox ölkələrində müxtəlif təhsil sistemləri, təhsil proqramları olsa da, bu prinsip dəyişməz olaraq qalır. Hər ikisinin vəhdəti nəticə etibarilə bəşər nəslinin inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına gətirib çıxarır.

Lakin unutmamaq olmur ki, bir insanın formalaşması üçün təhsildən öncə tərbiyənin olması vacibdir. Düzgün verilmiş tərbiyə (əsasən də bunun təməli ilk öncə qoyulur) sonrakı təhsilin qazanılmasında mühüm rol oynayır. Marağalı Əhvədi bunu belə ifadə etmişdir: “*Mayası saf olmayanı oxutdurub alim elmək olar, amma tərbiyələdirmək olmaz*”.

Müasir təhsil sistemində elmə, biliyə, innovativ metodlara, yeni tədris proqramlarına önəm verilir. Hər bir təhsil müəssisəsi çalışır ki, təhsil alan tələbələrinin hərtərəfli inkişafı üçün dünyanın qabaqcıl təcrübəsini tətbiq etsin. Amma bəzən bu inkişaf nəticəsində əxlaqi dəyərlərin vacibliyi nəzərə alınmır və o ikinci plana atılır. Sözsüz ki, bu tendensiya nəticəsində innovativ təlim texnologiyaları vasitəsilə çox yüksək elmi-biliyə yiyələnmiş, peşəkar mütəxəssis kimi formalaşmış gənclər bəzən əxlaqi dəyərlərin çatışmazlığı ilə üzləşirlər. Yəni vaxtında qazanılmamış əxlaqi tərbiyə, etik normalar sonrakı problemlərə səbəb olur. Müasir təhsil sistemində ən son yeniliklərlə bərabər, əxlaqi tərbiyəyə də diqqətin artırılması milli-mənəvi dəyərlərin, milli özünüdərkini formalaşmasına müsbət təsir etmiş olar. Yalnız bu yolla biz cəmiyyətimiz üçün daha faydalı, daha lazımlı mütəxəssis, əsl vətəndaş, humanist insan formalaşdırma bilərik.

Nəticə

Məqalədə apardığımız izahatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, savadlı, bilikli şəxsin formalaşması üçün tərbiyənin də olması vacibdir. Əgər təhsil bir şəxsin peşəkar mütəxəssis olaraq inkişafına xidmət edərsə, estetik və əxlaqi tərbiyə onun yüksək insani dəyərlərə, məziyyətlərə malik, estetik zövqü olan bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan verir. Bu həmin şəxsin cəmiyyətdəki nüfuzuna və özünü müsbət tərəfdən realizə etməsinə şərait yaradır.

Müasir təhsil prosesinin ən yüksək səviyyədə təşkili, müasir metodların tətbiq edilməsi insanların yalnız savad və bilik almasına deyil, həm də estetik və əxlaqi dəyərlərin, keyfiyyətlərin təkamülünə gətirib çıxarmalıdır. Belə olmazsa, biz yüksək savada malik olan, lakin bir şəxsiyyət kimi vətənpərvər, mərd, dözümlü, insanpərvər və s. dəyərlərin formalaşmadığı bir mütəxəssis hazırlamış olarıq.

Tədris prosesi zamanı professor-müəllim heyəti tələbə və kursantların həm bilikli mütəxəssis olmaları, həm də onların zəngin daxili mədəniyyətə, sosial dəyərlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşmaları üçün əxlaqi və estetik tərbiyənin roluna xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Özünün yüksək savadı, fərdi davranışı ilə fərqlənən tələbə və kursantlarda həm də estetik-əxlaqi tərbiyəni formalaşdırmaqla ümumilikdə daha effektiv nəticələr əldə etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rüstəmov, F. Ali məktəb pedaqogikası / F.Rüstəmov, T.Dadaşova. – Bakı: Nurlar, – 2007. – 568 s.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp Poliqraf, – 2003. – 356 s.
3. Əlizadə, H. Estetika / H.Əlizadə. – Bakı: Elm, – 2007. – 380 s.
4. Sadıqov, F. Tərbiyəşünaslıq / F.Sadıqov, O.Həsənlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 360 s.
5. Məmmədov, Z.İ. Estetika və yeni insan tərbiyəsi / Z.İ.Məmmədov. – Bakı: Azərnəşr, – 1973. – 107 s.
6. Tusi, N. Əxlaqi-Nasiri / N.Tusi. – Bakı: Bakı kitab klubu, – 2015. – 336 s.

Аннотация

Формирование эстетических и моральных воспитаний в процессе обучения Севиндж Солтаналиева

В статье рассматривается роль воспитания в процессе обучения и формирования эстетических и моральных воспитаний. Было дано сравнительное объяснение философской сущности обучения и эстетического и нравственного воспитания.

Ключевые слова: организация учебного процесса, процесс обучения, воспитательная работа, формирование воспитания, эстетическое воспитание.

Abstract

Formation of aesthetic and moral education in the process of learning Sevinj Soltanalieva

The article discusses the role of education in the learning process and the formation of aesthetic and moral education. A comparative explanation was given of the philosophical essence of learning and aesthetic and moral education.

Keywords: organization of the educational process, the learning process, educational work, the formation of education, aesthetic education.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.09.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.10.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 29.10.2019

CÜMHURİYYƏT GENERALI SÜLEYMAN BƏY ƏFƏNDİYEV

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə onun ordusu sıralarında 28 general xidmət etmişdir. Bu generallardan üçdə biri Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bu rütbəyə layiq görülmüşdür. Qalanları isə çar Rusiyası ordusu sıralarında general rütbəsini qazanmışdılar. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə general rütbəsinə layiq görülmüş ilk Cümhuriyyət generallarından biri Süleyman bəy Əfəndiyev idi. O həm də Cümhuriyyət ordusunun ilk şəhid generalı kimi tarixdə qalmışdır.

S.Əfəndiyev milli mənafeələrə sadıq, xidməti vəzifələrə məsuliyyətlə yanaşan, son dərəcə işgüzar və s. keyfiyyətləri ilə fərqlənən bir hərbiçi idi. Onun ömür yolu ilə bağlı məhdud məlumatlarla tanış olarkən göz qarşısında canlanan portretində bir neçə cizgilər dərhal nəzər-diqqəti cəlb edir. Bu da Süleyman bəyin saflığı, kövrəkliyi, sonsuz insaniliyi, qəlbinin zərifliyi və bir qədər də romantikliyidir. Bəzən də fikirləşirsən ki, bu qədər həssas və humanist olan bir insan ordunu deyil, tamam başqa sahəni özü üçün həyat yolu seçməli idi. Ancaq tale ona belə bir həyatı qismət etmişdi və o da öz təmizliyi, saflığı ilə Cümhuriyyət ordusunun zabitanın şərəfini, nüfuzunu, saflığını yüksəklərə qaldırmışdı. Bütün bu keyfiyyətləri ilə Süleyman bəy Əfəndiyev Cümhuriyyət ordusunun saflıq, millilik, sədaqət və paklıq simvolu idi və bunu onun müasirləri də təsdiq edirdi. Hərbi nazir S.Mehmandarov bildirirdi ki, Süleyman bəy Əfəndiyev təmizlikdə, namusda, qeyrət və fədakarlıqda tabeliyimdə olan zabitanın ən birincisi idi.

Süleyman bəy Əfəndiyev 1864-cü il oktyabrın 5-də Ağdamda doğulmuşdu. İlk təhsilini Gəncədə tamamladıqdan sonra S.Əfəndiyev 1880-ci ildə Yelizavetqrad süvari məktəbinə daxil oldu və 1885-ci ildə həmin məktəbi başa vuraraq zabit rütbəsi aldı. Bundan sonra isə onun Çar Rusiyası ordusu tərkibində xidmət yolu başladı. Təəssüf ki, onun çar Rusiyası ordusu tərkibindəki xidmət yolu haqqında lazımı məlumat hələ də mövcud deyil. Məlum olan odur ki, Süleyman bəyin xidmət yolu əsasən Qafqazla bağlı idi. O, 1899-cu ildə rotmistr rütbəsi, 1912-ci ildə isə polkovnik rütbəsi almışdı.

1917-ci ilin fevral çevrilişindən sonra Qafqazdakı Rusiya ordusu buraxıldı və S.Əfəndiyev də bu ordudan istefa verməli oldu. O, Gəncəyə qayıtdı və burada azərbaycanlılardan ibarət könüllü silahlı dəstələrin formalaşdırılmasında fəal iştirak etdi. Məlumdur ki, fevral çevrilişindən sonra Azərbaycan ərazisində ağır hərbi-siyasi şərait yaranmışdı. Hakimiyyətsizlikdən istifadə edən denikinçi, bolşevik, erməni-daşnak qüvvələri malik olduqları mənbələrdən silahlanaraq Azərbaycan xalqına qarşı total təcavüzkarlığa başlamışdılar. Xalq bu fəlakətlərdən qorumaq üçün milli mücadilə liderləri heç olmasa könüllüləri toplayaraq onlara silahdan istifadəni öyrətməyi lazım bildilər. Qərara alınmışdı ki, yerlərdən bunun üçün müəyyən maliyyə vəsaiti də toplansın və heç olmasa könüllülərin təlimini aparan zabitan üçün dolanışıq haqqı verilsin.

S.Əfəndiyev də Gəncədə belə könüllü dəstələrin təlimi ilə məşğul olmağa başladı. Amma xalqın iqtisadi vəziyyəti elə idi ki, hətta az miqdarda belə maliyyə vəsaiti toplamaq imkanı yox idi. Ona görə də, Süleyman bəy heç bir dolanışıq mənbəyi olmadan aylarla bu təlimləri aparmalı oldu. Süleyman bəyin vəfatından sonra "Azərbaycan" qəzetinin 3 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində onun haqqında çap olunmuş nekroloqda Gəncədəki fəaliyyəti haqqında belə yazılmışdı: "Bu qədər müddət öz hesabına xidmət etdikdən sonra yenə maaş istəməyi özünə bir müşkül əmr hesab edirdi. Gəncədə anarxiya başlananda, cümlə mülki və hərbi məmurular dəxi qərargahlara, talançılara iltihaf etdilər (qoşuldular – M.S.). Kimsə kimsəni tanımaq istəmədi, şübhə etmək olur ki, düz, doğru, qeyrət və namuslu şəxslər tanınmayacağı bir dərəcəyə gəldi. Mərhum Əfəndiyev gündüzlər ac, gecələr yuxusuz öz cavan mütəllimləri ilə şəhərin hərasətinə (qorunmasına – M.S.), şəhərdə əmin-asayışı əmələ gətirməyə zərrə qədər qüsur gətirmədi. Şəhərdə, stasyonda, nərəyə gedilsə Süleyman bəy görünürdü. Özü namus və qeyrətli, mütəllimləri düz, doğru".

1917-ci il dekabr ayının ortalarında Müsəlman korpusunun təşkilinə başlandı. Süleyman bəy bu korpusda 5-ci atıcı alayın komandiri idi. O bir müddət hətta Müsəlman korpusunda ikinci diviziya komandirinin vəzifəsini də icra etmişdi. Süleyman bəy Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycanın bolşevik daşnak qoşunlarından təmizlənməsində də fəal iştirak etdi. 1918-ci il noyabr ayının 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi təşkil edilənə kimi, Süleyman bəy bir

GENERALLARIMIZ

sıra vəzifələrdə xidmət etdi. Çox təəssüf ki, məlumatların azlığı üzündən bu barədə də ətraflı məlumat vermək çətindir.

Süleyman bəy haqqında az-çox məlumat onun Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyinin bərpasından sonrakı dövrdəki xidmət yolu ilə bağlıdır. Bu xidmət isə təxminən 4 ay davam etdi. Mövcud sənədlərdən məlum olur ki, Hərbi Nazirlik bərpa olunanda polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev Tərtərdə yerləşən 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri idi.

1918-ci ilin sonlarında Azərbaycan Ordusu ciddi böhran içərisində idi. Ordu təşkili sahəsində ciddi nəticələrin əldə edilməsi üçün hökumət tərəfindən qərara alınmışdı ki, Azərbaycan hissələri türk qoşun hissələri və bölmələrinin bazasında formalaşdırılsın. Bu istiqamətdə əməli addımlara da başlanmışdır. Amma müttəfiq dövlətləri türk hərbiçilərinin Azərbaycanda qalmasına qəti şəkildə etiraz etdilər. Türk hissə və bölmələrinin Azərbaycandan çıxarılması isə orduda təşkilati böhranı ortaya çıxardı, hissə və bölmələr təchizat mənbələrindən məhrum oldular, zabit və kadr qıtlığı özünü göstərdi.

Belə bir vəziyyətdə S.Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının formalaşdırılması üçün çox böyük fədakarlıq göstərirdi. O, gecə-gündüz bilmədən alayın qurumlanması, bölmələrdə xidmətin düzgün təşkil edilməsi ilə məşğul oldu. Alayda işə xidmətinin təşkili, nizam və intizamın möhkəmləndirilməsi, zabit və unter-zabit heyəti arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması, hərbi qulluqçular ilə yerli əhali arasında münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı Süleyman bəy Əfəndiyevin alay komandiri kimi əmrləri indi də arxivlərdə saxlanmaqdadır. Bu əmrlərin hər birində Süleyman bəyin hərbi qulluqçulara sonsuz qayğısı, tapşırılan hərbi vəzifənin icrasına sonsuz məsuliyyəti özünü çox açıq şəkildə göstərməkdədir. 1918-ci il dekabr ayının əvvəllərində Səməd bəy Mehmandarov Qarabağ bölgəsində yerləşən hərbi hissələrin və bölmələrin vəziyyəti ilə tanışlığı zamanı yalnız Süleyman bəy Əfəndiyevin komandir olduğu 2-ci Qarabağ alayında vəziyyətin xeyli yaxşı olduğunu müşahidə etdi. Bu tanışlıqla bağlı imzaladığı müfəssəl əmrində S.Mehmandarov yorulmaz xidmətlərinə görə Süleyman bəy Əfəndiyevə və onun ətrafında olan az saylı zabidlərə öz təşəkkürünü bildirdi.

1918-ci il dekabr ayının sonlarına yaxın S.Mehmandarovun əmri ilə S.Əfəndiyev daha yüksək vəzifəyə təyin edildi. Həmin ayın 23-də S.Əfəndiyev özünün alaydaxili son əmrini imzaladı. Bu əmrini polkovnik S.Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının hərbi qulluqçularına müraciətlə belə tamamlayırdı: “Mən inanıram ki, siz gələcəkdə də məğrur olacaqsınız, nəzərləri möcüzə-bahadırlara dikilmiş bizim azad Vətənin və millətin bayrağını daşıyacaqsınız. Bu isə sizdən haradan gözlənilməsinə baxmayaraq Vətənin düşmənlərdən müdafiəsi üçün şüurlu və birgə iş tələb edir. Vətənin gələcəyi sizin əlinizdədir. Onun abadlaşması, çiçəklənməsi və ya asılı vəziyyətdə qalması bizim özümüzə asılıdır”.

Sədaqətli xidmətini nəzər alaraq S.Mehmandarov Azərbaycan hökuməti qarşısında Süleyman bəy Əfəndiyevə general-mayor rütbəsi verilməsi haqqında vəsatət qaldırdı. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il dekabr ayının 29-da S.Əfəndiyevə general-mayor rütbəsi verildi.

1918-ci ilin son günləri və 1919-cu ilin ilk günlərində Qarabağ bölgəsində yerləşən Cümhuriyyət ordusunun 1-ci piyada diviziyasının bəzi bölmələri və zabidləri Azərbaycan hökumətinə itaətsizlik göstərdilər və qiyam qaldırmağa cəhd etdilər. Bəzi hərbiçilər rus zabidlərinin Azərbaycan ordusuna cəlb edilməsinə, ingilis hərbi bölmələrinin Azərbaycana daxil olmasına, erməni silahlılarına qarşı qətiyyətli tədbirlərin görülməməsinə etiraz əlaməti olaraq bu itaətsizliyi göstərdilər və hətta 1-ci piyada diviziyasının komandir general-mayor İbrahim ağa Usubovu girov götürdülər. General Usubov irəli sürülən tələblərin mərkəzə çatdırılacağını vəd edəndən sonra girovluqdan azad edildi.

Hərbi nazir S.Mehmandarov Cümhuriyyət ordusu daxilində müstəqil Azərbaycan hökumətinə qarşı itaətsizlik göstərilməsinə qarşı son dərəcə barışmaz bir mövqe tutdu və dərhal bu xoşagəlməz halın aradan qaldırılması üçün Süleyman bəy Əfəndiyevi bölgəyə göndərdi. Süleyman bəy də bölgəyə gəldi, hissə və bölmələrdəki vəziyyətlə tanış oldu, itaətsizlik göstərən bölmələri və zabidləri müəyyənləşdirdi, hökumətə sədaqətli olan bölmələr arasında iş apardı və çox tezliklə itaətsizlik göstərən hərbi qulluqçuların müəyyənləşdirilməsinə, onlara qarşı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Nəticədə qısa müddət ərzində ordu daxilində qiyam cəhdinə son qoyuldu.

GENERALLARIMIZ

1919-cu il yanvar ayının 7-dən Süleyman bəy Əfəndiyev Cümhuriyyət ordusunun 1-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsinin icrasına başladı və özünəxas işgüzarlıqla, ardicıllıqla və məsuliyyətlə bu diviziyanın formalaşdırılmasına girişdi. İstər Hərbi Nazirlik, istərsə də Azərbaycan hökuməti üçün bu diviziyanın formalaşdırılması və təşkilatlandırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu diviziya Qarabağda erməni təcavüzkarlığının qarşısını almaq üçün əsas qüvvə kimi görülürdü.

Bu diviziyanın formalaşdırılması istiqamətində S.Əfəndiyevin səmərəli xidməti haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur. Lakin çox təəssüf ki, Süleyman bəyin bu diviziyadakı dəyərli fəaliyyəti çox da uzun sürmədi. Çünki 1919-cu il yanvar ayının 2-ci yarısından etibarən Ağdam qarnizonunun hissə və bölmələrində yayılmış səpmə yatalaq xəstəliyi çoxlu sayda əsgərin həyatına son qoyduğu kimi, Süleyman bəy Əfəndiyevin də ömrünə son qoydu. Bu xəstəliyin nəticəsində hər gün onlarca hərbi qulluqçu həyatını itirirdi. Xəstəliyin qarşısının alınması üçün Süleyman bəy çox çalışdı, davamlı olaraq Hərbi Nazirliklə əlaqə saxladı, təsirli bir vasitə tapılmayanda isə özü xəstəliyə yoluxan hərbi qulluqçuların ağrı-acılarını unudurmağa çalışdı. Bunun üçün o davamlı olaraq əsgərlər arasında oldu, onları tək buraxmadı. Belə bir vaxtda Süleyman bəy Qazaxdan onun böyük oğlu Həsənin vəfat etməsi haqqında xəbər aldı. Oğlunu çox sevsə də Süleyman bəy ölüm ayağında olan onlarla-yüzlərlə əsgərini tək və köməksiz qoyub dəfn mərasiminə yollanmağı özünə qəbul etdirə bilmədi. Çox keçmədi ki, elə övladı qədər sevdiyi əsgərləri arasında onu da xəstəlik tutdu və 1919-cu il fevral ayının 21-də Süleyman bəy Əfəndiyev xidmət başında səpmə yatalağı xəstəliyindən dünyasını dəyişdi.

Bakıda çıxan bir çox qəzetlər S.Əfəndiyevin vəfatı münasibətilə nekroloqlar çap etdilər. Hərbi Nazirlik isə onun dəfninin təşkili ilə bağlı xüsusi bir əmr verdi. “İstiqlal” qəzetində çap olunmuş nekroloqda deyilirdi: “...Ey möhtərəm əsgər! Sən Azərbaycanın ən qəhrəman övladı idin. Sən öldün, fəqət sənin qəhrəmanlığın səndən sonra yetişəcək zabitlərimiz arasında ölməyəcəkdir. Səni Azərbaycanın hərbi tarixində yad etmək Azərbaycan üçün böyük bir şərəfdir. Sənin ruhuna təzim və hörmətimizi ithaf edər ikən Vətən və millətimizə də bəyani-təziyyət eyləriz”. “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuş nekroloqda isə aşağıdakı cümlələr var idi: “Mirlivə Əfəndiyevin vəfatı nəinki mirlivənin əqrəbə və mütəlliqatını məhzun və dilgir edəcəkdir. Bəlkə onu tanıyan, onun haqqına arif, onun vətən və millət uğrunda xidmət və fədakarlıqlarını bilmiş olan cümlə azərbaycanlıları dilxun və dağdar edəcəkdir”.

S.Əfəndiyev vəfat edəndə hərbi nazir ezamiyyətdə idi. Ona görə də Hərbi Nazirlik adından onun dəfninin təşkili ilə bağlı əmri general Ə.Şıxlinski imzaladı. Həmin əmrin bir yerində deyilirdi: “General Əfəndiyev indiki şəraitdə diviziyanın təşkil edilməsi kimi çətin işə başladı, istirahət bilmədən və rahatlıq görmədən indiki zamanda Azərbaycanın daha böyük vilayətində qanun-qaydanın yaradılması və hissələrin formalaşdırılması ilə məşğul oldu. Öz diviziyasının sanitariya vəziyyətinin qayğısına qalaraq general Əfəndiyev tibb otağının yaradılmasına şəxsən rəhbərlik edir, daim xəstələrə baş çəkərək və onların arasında olaraq bəzi xeyirxah sözlərlə və bəzən də bir rəhbər kimi tələbləri ilə onların ağrılarını azaldırdı. Çoxlu qayğı içərisində onun özü barəsində düşünməyə macalı yox idi – səpmə yatalağa tutuldu və postda dayanan əsgər kimi vəzifə başında keçindi. Qəbrin nurla dolsun, Vətənin əsil oğlu və yorulmaz döyüşçü!”.

1919-cu il fevral ayının 24-də S.Əfəndiyevin tabutu Gəncə vağzalına gətirildi. Burada tabutu fəxri qarovul qarşıladı və böyük izdihamın müşayiəti ilə tabut Şah Abbas məscidinə aparıldı. Məsciddə S.Əfəndiyev üçün namaz qılındı və dualar oxundu.

S.Əfəndiyevin Gəncə qəbiristanlığında dəfni nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq Ə.Şıxlinskiyə 1919-cu il fevral ayının 26-da imzaladığı əmrdən, habelə sonralar hərbi nazirin adına gəlmiş məktublardan aydın olur ki, həyat yoldaşı Laləndar xanım Süleyman bəyin Qazaxda dəfn olunmasını xahiş etmişdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi də ailəsinin istəyini nəzərə alaraq Süleyman bəyin Qazaxda dəfn olunmasına icazə vermişdi.

1919-cu ilin təxminən mart-aprel aylarında Süleyman bəy Əfəndiyevin ailə üzvləri onun nəşinin Qazaxdakı qəbrindən çıxarılaraq Batuma aparılması haqqında məsələ qaldırıldı. Süleyman bəyin həyat yoldaşı, kiçik övladları və qohumları yaşamaq üçün Batuma köçdüklərindən görünür onun

GENERALLARIMIZ

qəbrinin də yaxında olmasını arzulayırdılar. Bu məqsədlə də onlar Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə müraciət etdilər. Hərbi Nazirliyin arxivində bu müraciətə cavab kimi yazılmış bir sənəd mövcuddur. Sənəd imzalanmayıb. Ancaq onun hərbi nazirin blankında yazılmasından və məzmunundan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu sənəd Səməd bəy Mehmandarov tərəfindən və ya onun adından hazırlanıb. Bu sənəddə deyilir: “Mərhum Süleyman bəyin cənazəsi indiki vaxtda heç yerə aparıla bilməz. Qohumunuz Məhəmməd bəy ona verilmiş tapşırığı yerinə yetirməyə çalışaraq mərhumun cənazəsinin çıxarılmasına və Batuma aparılmasına çox inadkarlıq göstərdi. Onun sakitləşdirilməsi üçün baş həkim ona meyidin qalıqlarına toxunulmasının, xüsusən də onun başqa yerə aparılmasının qeyri-mümkünlüyü barədə sənəd verdi.

Mən çox təəssüf edirəm ki, Laləndar xanımın qohumları mərhumun cənazəsini Qazax qəzasında torpağa tapşırılmasını istədi. Mən onun həyat yoldaşının arzusuna əməl etmək məcburiyyətində qaldım. Xüsusilə də ona görə ki, Süleyman bəyin hədsiz sevdiyi unudulmaz Həsənin yanında dəfn edilməsi güman edilirdi.

Mən hədsiz dərəcədə narahat oldum və həyəcanlandım ki, həm taxta, həm də sink tabutlar sındırılmış və mərhumun qanlı bədəni heç bir qoruyucu örtük olmadan torpağa tapşırılmışdır. Bir həkim kimi bu, sizə də yaxşı aydındır. Ancaq güman edirəm ki, qışın düşməsi ilə əziz mərhumun qalıqlarını çıxarmaq və təhlükəsiz şəkildə istədiyiniz yerə aparmaq mümkün olar”.

Bu məktubda toxunulan məsələnin sonrakı taleyi barədə bir fikir söyləmək çətindir. Məlumatların qıtlığı üzündən aydın deyil ki, Süleyman bəy Əfəndiyevin nəşi sonradan Batuma aparılmışdır, ya yox? İndi Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda həyatını qurban verən general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin qəbrinin yeri məlum olmadığı kimi, hələlik onun fotosəkli də aşkarlanıb üzə çıxarılmamışdır.

Süleymanov Mehman Sirac oğlu
tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5-6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, ^1 ' və ya ^1, s.119). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları" barədə qüvvədə olan Təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2-10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyat"dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание)

и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventures, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source (for example, ^1 ' or ^1, p.119 '). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description of the references, the requirements 10.2–10.4.6 “References” which is in force of “Rules for application of Dissertations” instruction of Supreme Attestation Commission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality for the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientifically and grammatically edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 14.08.2020. Ofset çap üsulu.
Formatı 60x84 ¼. Fiziki ç.v. 7,5. Sifariş 485.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akademik Ş.Mehdiyev – 144, "Qızıl Şərç" hərbi şəhərçiyi

